
Piróth Attila

*

Az elektromágneses fázisátmenet

Doktori értekezés

TÉMAVEZETŐ:

Fodor Zoltán

ELTE DOKTORI ISKOLA FIZIKA PROGRAM,
RÉSZECSKEFIZIKA ALPROGRAM

PROGRAMVEZETŐ:

Szépfalussy Péter

ALPROGRAMVEZETŐ:

Pócsik György

ELTE ELMÉLETI FIZIKAI TANSZÉK, BUDAPEST, 2000

ABSTRACT

The electroweak phase transition provides the most attractive framework to account for the observed baryon asymmetry of the universe. In the literature it has been studied both perturbatively and nonperturbatively, however, the comparison of perturbative and nonperturbative results is not straightforward due to the different coupling constant definitions. The perturbative definition stems from the $\overline{\text{MS}}$ subtraction scheme, while the nonperturbative one uses the static quark potential.

The momentum-space perturbative static potential is calculated in the $\text{SU}(2)$ -Higgs model, and is Fourier transformed into coordinate space numerically. Having established the connection between the coupling constants, two-loop perturbative results are contrasted with 4-dimensional lattice simulation results. The thermodynamically relevant parameters of the phase transition indicate that the perturbative results are reliable for low Higgs masses, while for values around the endpoint ($m_H \approx 72$ GeV) the perturbative approach breaks down. The previously known value of the endpoint can be refined to 72.1 ± 1.4 GeV, which excludes the standard model baryogenesis scenario. The calculation also allows us to identify the Higgs mass range for which dimensional reduction yields reliable results.

As an extension of the standard model, the MSSM is also studied. A simple one-loop perturbative approach is presented, which indicates some useful trends: the baryogenesis requirements are more easily met if the right-handed stop is lighter than the top; for certain parameters colour-breaking phase transition is possible, etc.

In order to perform 4-dimensional nonperturbative studies a special purpose machine, PMS (Poor Man's Supercomputer) was built at Eötvös University between June 1998 and February 2000.

The results and the techniques of the simulations of the bosonic sector of the MSSM performed on PMS are presented in some detail. A phase diagram is presented, the bubble wall between the symmetric and the Higgs phase is studied. The cosmologically relevant part of the parameter space is analysed. The results show that baryogenesis is possible within the MSSM if $m_h \leq 103 \pm 4$ GeV, which can be tested in collider experiments in the near future.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	5
1	Bariogenézis 9
1.1	Barionszámsértés a standard modellben 10
1.2	Az elektrogyenge fázisátmenet 13
1.3	Az elektrogyenge fázisátmenet perturbatív és nemperturbatív tanulmányozása . 14
2	Az impulzustérbeli potenciál 17
2.1	A sztatikus kvark potenciál bevezetése 17
2.2	Gráfszabályok 18
2.2.1	A sztatikus kvark propagátor 19
2.2.2	A sztatikus kvark-mértékbozon vertex 19
2.2.3	További gráfszabályok 20
2.3	A járulékot adó gráfok 20
2.3.1	Kvantumelektrodinamikai kitérő 21
2.3.2	További gráfok 22
2.3.3	Az egyhurok-rendű mértékbozon propagátor 22
2.3.4	A tadpole-gráfok 23
2.4	Hurokintegrálok 23
2.4.1	K 24
2.4.2	L 26
2.5	A sztatikus kvark potenciál impulzustérben 27
2.5.1	Renormálás 27
2.5.2	Az impulzustérbeli potenciál 28
3	A koordinátatérbeli potenciál 31
3.1	Fourier-transzformáció 31
3.1.1	3 dimenzió $\rightarrow$ 1 dimenzió 31
3.2	A fagráf szintű járulék 32
3.3	Az egyhurok-rendű járulék 33
3.3.1	Numerikus integrálás 33
3.3.2	Numerikus differenciálás 37
3.4	A potenciál alapján definiált csatolási állandó 37
4	Perturbatív és nemperturbatív mennyiségek összevetése 41
4.1	Miért kell a perturbációs számítás? 41
4.1.1	A csavaros eszű Arkhimédész 41
4.1.2	A perturbációs számítás 41
4.2	Mikor alkalmazható a perturbációs számítás? 42
4.3	A fázisátmenet termodinamikai jellemzői 43
4.4	A perturbatív és nemperturbatív eredmények összevetése 45

5	A szuperszimmetrikus standard modell	49
5.1	A hópehely	49
5.2	Szuperszimmetria	50
5.3	A fázisátmenet perturbatív vizsgálata	52
5.3.1	A Φ irányú potenciál	52
5.3.2	Az U irányú potenciál	56
5.4	Perturbatív eredmények	56
5.4.1	Paraméterválasztás	57
5.4.2	Eredmények	58
5.4.3	Néhány furcsaság	58
5.5	A perturbatív eredmények megbízhatósága	59
5.6	Dimenziós redukcióval kapott eredmények	61
6	A PMS szuperszámítógép	63
6.1	A PMS felépítése	64
6.2	A PMS-en futó szoftverek	66
6.3	A PMS teljesítménye	66
7	Az MSSM rácsszimulációja	69
7.1	A Lagrange-függvény	69
7.2	A szimulációkban mért mennyiségek	70
7.3	A Lee–Yang-zérushelyek	74
7.3.1	A Ferrenberg–Swendsen-féle átsúlyozási módszer	75
7.4	A szimmetrikus, a színsértő és a Higgs-fázis	75
7.5	A buborékfal vizsgálata	79
7.6	A kozmológiailag releváns paramétertartomány	82
	Összefoglalás	85
	Köszönetnyilvánítás	87
I	A K' integrál kiszámítása	89
II	A QCD sztatikus kvark potenciálja	93
	Irodalomjegyzék	97

Bevezetés

A világegyetem körülöttünk lévő része barionos, nem pedig antibarionos anyagból épül fel. Honnan ered, más szóval a Big Bang után hűlő világegyetem mely fázisában keletkezett az a jelentékeny barion-többlet, mely az antibariononokkal való ütközések hatására bekövetkező annihilációs folyamatok ellenére fennmaradt? Adható-e a fenti kérdésekre megalapozott részecskefizikai modellre épülő magyarázat?

A bariogenézishez szükséges Szaharov-feltételek [1] – barionszámsértő folyamatok, C és CP-sértő folyamatok, termikus egyensúlytól való eltérés – az anomális szfaleronátmenetek [2] révén elvben kielégíthetők a standard modell keretén belül. Bár a standard modellben tapasztalható CP-sértés mértéke túl kicsi, így legfeljebb kvalitatív magyarázat lehetséges, a modell egyszerűsége és kísérleti alátámasztottsága miatt a kérdés vizsgálatának jelentősége nem becsülhető túl. A magyarázathoz egy olyan folyamat szükséges, melynek során a rendszer kiesik a termikus egyensúly állapotából – ez a világegyetem hűlése folyamán végbemenő elektrogyenge fázisátmenet révén lehetséges.

A standard modellbeli elektrogyenge fázisátmenet [3] tanulmányozása először perturbatív megközelítésben történt [4, 5, 6]. Az egy- és kéthurokrendű számolások azonban erősen kétségbe vonták a perturbatív megközelítés alkalmazhatóságát [6], így (részben) nemperturbatív módszerek kifejlesztése vált szükségessé. Ezek közül az SU(2)–Higgs-modell négydimenziós rácsszimulációja [7], valamint a dimenziós redukcióval kapott háromdimenziós modellek rácsszimulációja [8, 9] bizonyult leginkább gyümölcsözőnek.

Igen fontos azonban, hogy megfelelőképp össze tudjuk vetni a perturbatív és nemperturbatív megközelítéssel kapott eredményeket, hiszen egy ilyen kapcsolat a későbbiekben vizsgálandó bonyolultabb modellek szempontjából nagyon hasznos lehet. Az összevetés a kétfajta megközelítés eltérő csatolási állandó definíciója miatt nem magától értetődő; a perturbatív megközelítés a jólismert $\overline{MS}$ sémában definiálja a csatolási állandót, míg a négydimenziós rácsszimulációk a statikus kvark potenciálra [10] épülnek. Így a nemperturbatív definícióhoz szükséges statikus kvark potenciál egyhurok rendű, perturbatív számolása révén a csatolási állandók között kapcsolatot teremthetünk [11, 12]. Ez a probléma képezi a jelen doktori értekezés első felének témáját.

Az első fejezetben a motivációul szolgáló bariogenézis témáját ismertetem, egy egyszerű elektrodinamikai analógiával érzékeltetve a barionszámsértő folyamatok standard modellbeli megvalósulását. A fentieknél részletesebb indikációkat adok arra, miért elengedhetetlen a rácsszimulációk alkalmazása az elektrogyenge fázisátmenet vizsgálatában.

A második fejezetben bevezetem a statikus kvark potenciált [10], megadom az impulzustérbeli potenciál kiszámításához szükséges (Feynman-mértékbeli) gráfszabályokat és gráfokat, majd a standard modell egyhurok rendű renormálása során fellépő gráfok [13] kivételével kiszámítom a gráfok járulékait.

A harmadik fejezetben az előbbiekben megkapott impulzustérbeli potenciált koordinátatérbe transzformálok numerikus módszerrel. A koordinátatérbeli potenciál alapján oly módon definiálom a csatolási állandót, hogy az a rácstérelméletben alkalmazottal a lehető legszorosabb kapcsolatban álljon. Ezáltal megadom a $g_{\overline{MS}}$ és a g_{pot} csatolási állandók kapcsolatát.

A negyedik fejezetben a csatolási állandók különbözőségéből adódó nehézségek kiküszöbölése alapján megvizsgálom a fázisátmenetet jellemző termodinamikai mennyiségek összeegyeztethe-

tőségének kérdését a kéthurok rendű perturbatív megközelítés, illetve az $SU(2)$ –Higgs-modell négydimenziós rácsszimulációján alapuló módszerek között. A vizsgálatból leszűrhető, hogy a perturbatív megközelítés csak bizonyos tartományban működik helyesen, az elektrogyenge fázisátmenet (nemperturbatív módszerekkel megjósolt) végpontjától távol. A csatolási állandók összevetéséből a fázisátmenet végpontjára adódó érték 72.0 ± 1.4 GeV [11], mely kizárja az elektrogyenge fázisátmenet lehetőségét a standard modellben, és ezzel együtt a bariogenézis kísérletileg igazolt fizikai modellen alapuló magyarázatát.

A dolgozat másik felében a standard modell lepragmatikusabb kiterjesztésén, a minimális szuperszimmetrikus kiterjesztésén belül vizsgálom meg az elektrogyenge fázisátmenet kérdését. A sokdimenziós paramétertér teljes feltérképezése reménytelennek tűnő feladat, így célom néhány általános tendencia megállapítása, valamint a paramétertér bariogenézisre alkalmas (valamely) szögletének durva kijelölése.

A standard modellbeli vizsgálatok alapján itt is nemperturbatív módszerekre célszerű hagyatkozni. Az MSSM bozonikus szektorát kívánjuk majd négydimenziós szimulációk révén vizsgálat alá venni; ezt a vizsgálatot megkönnyíti, ha előre rendelkezünk néhány perturbatív módszerekkel kapott jóslattal. Így az ötödik fejezetben egy igen leegyszerűsített MSSM modellt vizsgálok [14], az egyhurok rendű effektív potenciálban a rácsszimulációknál használt paramétereknél numerikus úton határozom meg a fázisátmeneti pontokat. Az MSSM-ben megvalósuló három fázis (szimmetrikus, színsértő [15], Higgs-fázis) jelenlétét ezzel az egyszerűsített modellel is demonstrálom, meghatározom adott paraméterértékeknél a fázisdiagram egyes ágait. Megmutatom, hogyan hangolhatók a paraméterek úgy, hogy a fizikai mennyiségek (pl. Higgs- W tömegarány) értéke ne változzon. A modell erősen leegyszerűsített jellege miatt ezt kvalitatíven használok a további vizsgálatok során.

Az MSSM négydimenziós szimulációja óriási számítógépes igényeket támaszt. Ennek kielégítésére az Elméleti Fizikai Tanszéken 1998. nyarán elkezdődött a 32 PC elemből álló PMS (Poor Man's Supercomputer) szuperszámítógép építése. Néhány hónapos munkával a számítógép működőképes állapotba jutott, bár a szuperszámítógép igazi kvalitását adó nódusok közötti kommunikáció csak 2000. februárjában valósult meg [16]. A hatodik fejezetben a szuperszámítógép építését, felépítését és teljesítményét (egyszeres pontosságú műveletek esetén kb. 27 Gflop, 0.45 \$/Mflop ár–teljesítmény hányados) foglalom röviden össze. A szuperszámítógép mellett 1999. nyarától egy további 64 PC-elemből álló cluster (PMS2) is rendelkezésre állt a szimulációk során.

A négydimenziós rácsszimulációkkal a hetedik fejezet foglalkozik. Először ismertetem a rácstra helyezett Lagrange-függvényt, majd a (véges illetve zérus hőmérsékletű) rácsszimulációkban mérendő mennyiségeket. A fázisátmeneti pontokat Lee–Yang-módszerrel határozom meg, miáltal a perturbatív megközelítésben kapottal kvalitatív egyezésben álló fázisdiagramot kapok. Vizsgálom ezen kívül a bariogenézis szempontjából igen fontos [17, 18] buborékfal-vastagságot. A rácsszimulációkban végrehajtandó kontinuum-limesz képzése nagy nehézségekbe ütközik: mindeddig nem sikerült azonos fizikai paramétereket biztosítani egyre kisebb rácslépték mellett. Így a négydimenziós szimulációkból származtatható mennyiségek köre korlátozott, pl. a kozmológiai jelentőségű v/T_c hányadost a rácsszimulációk alapján kellő pontossággal nem lehet közvetlenül megbecsülni. A rácseredményekhez alkalmazkodó egyhurokrendű perturbációs számítás [19] segítségével felrajzolható a legkisebb tömegű szuperszimmetrikus Higgs tömeg és a jobbkezes stop-tömeg síkján a kozmológiailag releváns tartomány; ez alapján a bariogenézis MSSM-beli megvalósulásának (4-dimenziós rácsszimulációkra alapozott) feltételeként $m_h \leq 103 \pm 4$ GeV adódik, a perturbatív [20] és a dimenziós redukciós módszeren alapuló

eredményekkel [21] összhangban. Ez az érték a kísérletileg még lehetséges tartományba esik, melyet a CERN-ben és a Tevatronban végrehajtott kísérletek hamarosan ellenőrizni fognak.

Két függelékkel mellékelek, melyek a sztatikus kvark potenciál számításához kapcsolódnak. Az elsőben egy hurokintegrált számítok ki, mely az egyhurok-rendű közelítésben nem lép fel közvetlenül; a másodikban részletesen kiszámítom a kvantumszíndinamika régóta ismert potenciálját [10, 22]. Az irodalomban közölt értékek reprodukálása indirekt bizonyítékként szolgál a bonyolultabb SU(2)–Higgs-modellbeli potenciál helyességét illetően.

A sztatikus kvark potenciállal kapcsolatos számolásokat Csikor Ferencsel, Fodor Zoltánnal és Hegedüs Pállal végeztem. A PMS szuperszámítógép építésében Csikor Ferencsel, Fodor Zoltánnal, Hegedüs Pállal, Horváth Viktorral és Katz Sándorral együtt vettem részt. Az MSSM-beli elektrogyenge fázisátmenetet Csikor Ferencsel, Fodor Zoltánnal, Hegedüs Pállal, Jakovác Antallal és Katz Sándorral együtt vizsgáltam. A dolgozatban közölt eredmények közül az alábbiak a sajátjaim:

- Meghatároztam a sztatikus kvark potenciált impulzustérben; az irodalomból ismert egyhurok-rendű bozon-propagátor kivételével Feynman-mértékben megadtam a potenciálban szereplő gráfok járulékait. Ellenőrzésként reprodukáltam a QCD irodalomból ismert egyhurok-rendű sztatikus potenciálját.
- A *Maple* program segítségével koordinátatérbe transzformáltam a potenciált, majd ezt numerikusan differenciáltam; A dV/dx mennyiségből meghatároztam a kétféle csatolási állandó kapcsolatát.
- A *Maple* programmal numerikusan vizsgáltam az MSSM bozonikus szektorát egyhurok-rendű perturbatív közelítésben, a [14] cikkben közölt effektív potenciál alapján. Kimutattam a három fázis jelenlétét. Bemutattam a módszer továbbfejlesztésének lehetőségét és szükségességét.
- 1998. és 1999. nyarán részt vettem a PMS szuperszámítógép építésében.
- Véges hőmérsékletű Monte Carlo szimulációkat hajtottam végre a szuperszámítógépen, a kapott adatokból több esetben meghatároztam a végtelen térfogatú határértéket. A fázisátmeneti pontok meghatározására a Lee–Yang-módszeren kívül a kétcsúcsú hisztogram módszert és a hiszterézis módszert is használtam. Vizsgáltam a fázisátmenet lehetőségét mindhárom fázis között. Véges térfogaton meghatároztam a fázisdiagram színsértő és Higgs-fázis közti ágát, majd végtelen térfogatú határátmenetet hajtottam végre.

A dolgozathoz kapcsolódó, referált folyóiratban megjelent publikációk:

- F. Csikor, Z. Fodor, P. Hegedüs, A. Piróth, *Static potential in the SU(2)–Higgs model and coupling constant definitions in lattice and continuum models*, Physical Review **D60**, 114511 (1999)
- F. Csikor, Z. Fodor, P. Hegedüs, A. Jakovác, S. D. Katz, A. Piróth, *Electroweak Phase Transitions in the MSSM: 4-dimensional Lattice Simulations*, hep-ph/0001087, közlésre elfogadva a *Physical Review Letters* c. folyóiratnál
- F. Csikor, Z. Fodor, P. Hegedüs, V. K. Horváth, S. D. Katz, A. Piróth, *The PMS Project – Poor Man’s Supercomputer*, hep-lat/9912059 – közlésre elfogadva a *Computer Physics Communications* c. folyóiratnál

A dolgozathoz kapcsolódó további publikációk:

- A. Piróth, *The Static Potential in the $SU(2)$ -Higgs model and the Electroweak Phase Transition* hep-ph/9909552.

1. FEJEZET

*

Bariogenézis

*Well beyond the tropostrata
There is a region stark and stellar
Where, on a piece of anti-matter
Lived Dr. Edward Anti-Teller.*

H. P. Fruth [23]

Werner Heisenberg az antianyag felfedezését tartotta a huszadik századi fizika talán legfontosabb előrelépésének [23]. A felfedezés hatására a

Miért van valami a semmi helyett – avagy hogyan zajlott le a világegyetem teremtése?

kérdés évszázados–évezredes történetében új fejezet – de legalábbis új lábjegyzet – nyílt meg: a teológia és a filozófia után a részecskefizika is részt követelt a kérdésből.

A részecskefizikai válaszkérés konkrétan a kérdés következő aspektusára összpontosít:

Miért csak barionos anyagot látunk magunk körül?

A kérdés alapja közvetlen tapasztalatunk: antianyag a Földön csak mikroszkopikus mennyiségben fordul elő, és a Naprendszer távolabbi részeiről visszatérő űrszondák bizonyítékai is meggyőzőek. Távcsoveink mindeddig nem találtak anyag és antianyag csomók határán lezajló, látványos szétsugárzással járó nagyenergiájú folyamatokra utaló jeleket. Becsléseink szerint mintegy 10^{13} naptömegnyi környezetünk pusztán anyagból áll [24].

A részecskefizika kellő súlyú érv hiányában elveti annak lehetőségét, hogy a világegyetem igen nagy skálás szerkezete egymással váltakozó, 10^{13} naptömegnél nagyobb méretű anyag-, illetve antianyaghalmozokból állna, minthogy mindeddig nem ismert egyetlen olyan mechanizmus sem, mely ekkora skálán képes lenne az anyagot és az antianyagot szétválasztani. Így, részecskefizikai tapasztalatunk alapján feltételezzük, hogy a világegyetem másutt is anyagból áll – ezt a hipotézist nevezzük a *világegyetem barion-aszimmetriájának*.

A barion-aszimmetria egyik lehetséges magyarázata a kezdeti feltételek megfelelő megválasztása lenne. Ez a magyarázat túlságosan konkluzív, így meg kell vizsgálnunk a másik lehetőséget; mivel utóbbi sokkal szerteágazóbb és színesebb magyarázat keresését jelenti, ezt az utat fogjuk választani – a kezdeti feltételekre való támaszkodást pedig megfelelő érvek hiányában és esztétikai szempontok alapján elvetjük.

Olyan fizikai folyamatot kell keresnünk, melyben dinamikai magyarázatot adhatunk a barion-aszimmetriára. A következő mozaikot kívánjuk tehát fizikailag (minél inkább) alátámasztott folyamatokból felépíteni: kezdetben az univerzum össz-barionszáma 0, majd a nagy bumm utáni

első másodperc kicsiny töredékében olyan folyamatok játszódnak le, melyekben a barion–antibarion szimmetria enyhén megbomlik, így közel (de nem teljesen) azonos számú barion és antibarion jön létre. Ezek egymással kölcsönhatva szétsugárzódnak – ami által rengeteg foton keletkezik. A kicsiny megmaradt bariontöbbletből pedig végül létrejöhet az univerzum mai szerkezete.

A világegyetemben található könnyű elemek relatív gyakorisága az előzőekben tárgyalt folyamatokból visszamaradt barionok és fotonok arányát a

$$3 \times 10^{-10} < \eta \equiv \frac{n_B}{n_\gamma} < 10^{-9} \quad (1.1)$$

határok között állapítja meg [25].

Ehhez a számhoz kívánunk tehát egy részecskefizikai modellt alkotni. Nyilvánvalóan olyan modellre van szükségünk, mely kielégíti a három Szaharov-feltételt [1]:

- *Barionszám sértés*
- *C és CP sértés*
- *Eltérés a hőmérsékleti egyensúlytól*

Mivel egyetlen számon áll vagy bukik az egyes modellek életképessége, a fenti számmal való egybecsengés kritériumával gyakorlatilag csak *kizárhatunk* bizonyos modelleket, *igazolni* semmi esetre sem igazolhatjuk őket.

1.1 BARIONSZÁMSÉRTÉS A STANDARD MODELLBEN

A standard modellben nem rajzolható fel egyetlen barionszámsértő Feynman-gráf sem. Emiatt sokáig úgy vélték [26], hogy a bariogenézis feltételeit csak egy kísérletileg még hosszú ideig nem tesztelhető nagy egyesített elmélet keretein belül lehet megteremteni. A nagy egyesített elméletekre alapozott közvetlen bariogenézis modellek mellett leptogenézis modellek is léteznek [27], melyekben a nehéz steril neutrínók bomlása termikus egyensúly hiányában leptonaszimmetriára vezet; ez szfaleronátmenetek révén barionaszimmetriát hoz létre. (További alternatív bariogenézis modelleket illetően lásd a [28] cikk hivatkozásait.)

1976-ban azonban kiderült, hogy a standard modellemben is léteznek olyan, *nemperturbatív* folyamatok, melyek a barion- és leptonszámot egyszerre változtatják [2]. A világegyetem barion-aszimmetriájának egy kísérletileg szinte teljesen igazolt fizikai modell keretében történő magyarázatának lehetőségét fogjuk az alábbiakban megvizsgálni [3, 29].

A C és CP-sértés kvalitatíve jelen van a standard modellben, így figyelmünket a másik két Szaharov-feltételre fordítjuk. A barionszám-sértő folyamatok fizikai alapjait ebben a szakaszban tekintem át, míg a termodinamikai egyensúlytól való eltérést, az elektrogyenge fázisátmenet folyamatát a következő szakaszban kezdem vizsgálni.

A standard modellbeli barionszámsértő folyamatokért mindennek előtt az alkalmas topológia és a kiralitás a felelős. Hogy miként, azt vizsgáljuk meg egy egyszerűbb modellen, az 1+1 dimenziós

$$\mathcal{L} = -\frac{1}{4}F^2 + \bar{\psi}i\gamma^\mu\mathcal{D}_\mu\psi - h\phi\bar{\psi}\psi + |\mathcal{D}\varphi|^2 - V(\varphi) \quad (1.2)$$

Lagrange-függvénnyel leírt abeli Higgs-modellen, melyben az $U(1)$ -szimmetriát mutató szimmetriasértő potenciál minimuma egy S^1 sokaság [30].

Az egyszerűség kedvéért tételezzük továbbá fel, hogy egyetlen térdimenziókat egy L sugarú kör mentén kompaktifikáltuk oly módon, hogy a Higgs-térre és a mértékterekre periodikus határfeltételeket szabtuk ki. Ekkor két csavarodási szám definiálható:

$$\mathcal{N}_H = \frac{1}{2\pi} \int dx \partial_x \alpha, \quad \mathcal{N}_{CS} = \frac{g}{2\pi} \int dx A_x, \quad (1.3)$$

ahol α a Higgs-tér fázisa ($\varphi = \phi e^{i\alpha}$). A Higgs-tér csavarodási száma tehát azt mutatja meg, hányszor fordul körbe a Higgs-tér, miközben végigmegyünk az L -sugarú gyűrűn. Nyilvánvaló azonban, hogy ha a Higgs-tér valamelyik pontban eltűnik, akkor az $\mathcal{N}_H$ csavarodási szám nem meghatározott. Így a Higgs- és mértékterek sima időfejlődése esetén is lehetőségünk van az $\mathcal{N}_H$ csavarodási szám egész értékekkel való változtatására.

Ezzel szemben a mértékterek csavarodási száma, az $\mathcal{N}_{CS}$ Chern–Simons-szám mindenképpen jól definiált. Amennyiben tiszta mértékterekkel dolgozunk és az $igA_x = \partial_x U(x)U^{-1}(x)$ képletben szereplő $U(x)$ $U(1)$ -beli elem x -nek egyértékű függvénye, pl. $U(x) = e^{i\theta(x)}$, úgy a $\theta(x+L) = \theta(x) + 2\pi N$ (N egész) periodikus határfeltétel következtében $\mathcal{N}_{CS} = N$.

Az elmélet klasszikus vákuumait egyetlen számmal indexelhetjük: hányszor csavarodik körül a Higgs-tér a potenciál minimumában. A vákuumállapotokban a Higgs-tér gradiense el kell tűnjön, tehát $igA_x = -\partial_x \alpha$, ahonnan

$$\mathcal{N}_{CS} = -\mathcal{N}_H = N = \text{egész} \quad (1.4)$$

következik. A szóbanforgó állapotot az elmélet N . vákuumállapotának nevezzük.

A Higgs-tér csavarodási számát változtató folyamatok révén az egyik klasszikus vákuumállapotból a másikba juthatunk. Ekkor a Chern–Simons-szám megváltozását az $\mathcal{E}$ elektromos tér határozza meg:

$$\partial_t \mathcal{N}_{CS} \propto \int dx \mathcal{E} \quad (1.5)$$

Könnyen kiszámítható az az energia, amely N egységnyi megváltozásához szükséges: a skalár Higgs-egyenletek paritásinvariánsak, így az energiafüggvény az $\mathcal{N}_{CS} \rightarrow \mathcal{N}_{CS} + 1$ transzformáció mellett az $\mathcal{N}_{CS} \rightarrow -\mathcal{N}_{CS}$ transzformációra is invariáns. Az energiafüggvény (egyik) maximuma tehát $\mathcal{N}_{CS} = \frac{1}{2}$ -ben van. Az elektroyenge elméletben ez a szfaleron-korlát 10 TeV körülnek adódik [30].

Következő lépésként vegyünk figyelembe fermionokat is. Az egyszerűség kedvéért tömegük legyen 0, mértékszatolásukat jellemezze a g_F csatolási állandó, így a Lagrange-sűrűségben fellépő derivált $\mathcal{D}_\mu = \partial_\mu + ig_F A_\mu$. Ekkor a ψ fermionterek $\psi' = e^{i\theta\gamma^5}\psi$ transzformációjának globális axiálszimmetriája csak látszólagos, ugyanis a hozzá tartozó $j_5^\mu = \bar{\psi}\gamma^\mu\gamma^5\psi$ Noether-áramot anomália-tag sérti:

$$\partial_\mu j_5^\mu = \frac{g}{2\pi} \epsilon^{\mu\nu} F_{\mu\nu}, \quad (1.6)$$

és ennek következtében a bal- illetve jobbkezes részecskék száma nem marad meg.

Hogy a (1.6) egyenlet következményeit könnyen átláthassuk, vizsgáljuk az 1+1 dimenziós Dirac-egyenletet az $A_0 = 0$ mértékválasztás mellett:

$$i\partial_0\psi = -i\gamma^0\gamma^1\mathcal{D}_x\psi, \quad (1.7)$$

melyben ψ egy kétkomponensű Dirac-spinor, továbbá $\gamma^5\psi_{L,R} = \pm\psi_{L,R}$.

Keltsünk most egyenletes elektromos térerősséget 1 dimenziós (gyűrű) menti világunkban – ez például pozitív és negatív töltések párkeltése, szétválasztása, majd szétsugárzása révén megoldható; a vizsgált fizikai problémában ezt a különböző N -vákuumok közti átmenetekhez tartozó Higgs-tér-áram fogja biztosítani.

Mivel a $\partial_t A_x$ elektromos mező homogén, így A_x konstans. A Dirac-egyenlet megoldásához tekintsük a $\psi \sim e^{i(Et - px)}$ próbafüggvényt, melyben E és p konstans. A jobbra (R) illetve balra (L) mozgó fermionokra adódó diszperziós reláció ekkor

$$E_{R,L} = \pm (p + g_F A_x). \quad (1.8)$$

Milyen hatása van az elektromos tér növelésének? Az egyes állapotok kanonikus impulzusát a periodikus határfeltétel szabja meg, $p = 2\pi n/L$, ahol L a világ sugara, n pedig egy egész. Ez a mennyiség kvantált, így A_x növelésekor nem változik – az állapothoz tartozó energia azonban változik. A Chern–Simons-szám egységnyi megváltozásakor az energiaszintek eltolódása $\delta E_{L,R} = \mp 2\pi/L$, tehát a balra haladó állapotok egy lépcsővel lejjebb, a jobbra haladók egy lépcsővel feljebb kerülnek. Ha tehát a Dirac-tenger felszínéről indulunk – tehát eredetileg az összes negatív energiájú állapot be van töltve, de egyetlen pozitív energiájú sem –, akkor az elektromos tér nagyságát úgy változtatva, hogy a Chern–Simons-szám egységnivel nőjön, egy jobbra haladó részecske és egy balra haladó lyuk fog keletkezni. A jobbra illetve balra haladó részecskék számának különbsége tehát

$$\Delta(N_R - N_L) = 2\Delta\mathcal{N}_{CS} \quad (1.9)$$

szerint változik.

A fenti kép matematikailag kissé ingoványos alapon áll: a vákuumból keltett, gyakorlatilag 0 impulzusú részecskéket egy olyan Dirac-tengerből húzza elő – illetve az eltüntetendőket egy olyan Dirac-tengerbe rejti – mely végtelen mély; ezt a végtelen mélységet azonban a regularizálásnál eltompítjuk. A naiv Noether-tételre alapozott megmaradási tételt sértő anomáliák tehát igen trükkös módon hozzák kapcsolatba a nagyon nagy és a nagyon kis energiákat.

Az ψ fermionter L bal, illetve R jobb komponensének g_L illetve g_R mértéktöltést adva a mértéktér árama

$$j^\mu = g_L \bar{\psi}_L \gamma^\mu \psi_L + g_R \bar{\psi}_R \gamma^\mu \psi_R, \quad (1.10)$$

melyben a $g_L = -g_R$ választás a töltésmegmaradást biztosítja, de a részecskék párkeltését is lehetővé teszi.

A 3+1 dimenziós elektromos elméletben hasonló anomáliatagok segítségével kerülhető meg a részecskeszám-megmaradás. Az ott fellépő

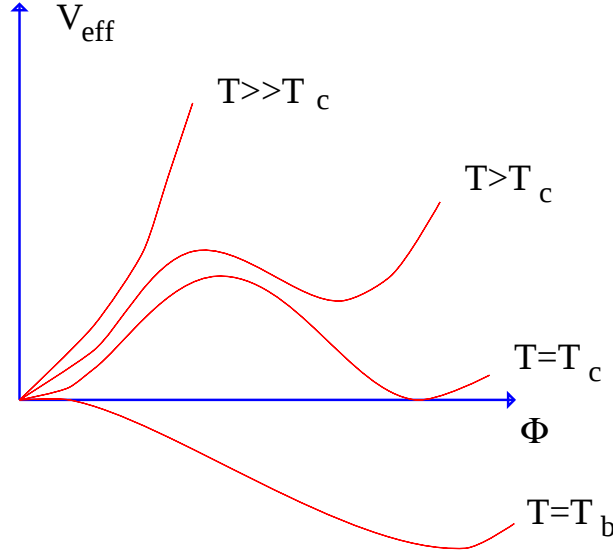
$$j_B^\mu = \frac{1}{3} \sum_{g,c} g_R \bar{q}_R \gamma^\mu q_R + g_L \bar{q}_L \gamma^\mu q_L \quad (1.11)$$

barion-áramban (g a generáció-index, c a szín-index) csak a bal kezes kvarkok csatolódnak az $SU(2)$ -mértékterekhez, így a barionszám (és hasonlóképpen a leptonszám) sérül:

$$\partial_\mu j_B^\mu = \partial_\mu j_L^\mu = -\frac{g^2}{32\pi^2} N_g F_{\mu\nu}^{a*} F^{a,\mu\nu}, \quad (1.12)$$

ahol N_g a generációk száma, $F_{\mu\nu}^a$ pedig az $SU(2)$ térerősség tenzor.

A fentiekben indikációt adtunk arra, miként sérül a barionszám a standard modellben; a (1.12) képlet alapján azt is látjuk, hogy a barionszám mellett a leptonszám is sérül, azonban a $B - L$ kvantumszám megmarad.

1.1. ábra: Az elektrodyenge fázisátmenet leírásához használt effektív potenciál. A görbék különböző hőmérsékleteknek felelnek meg.

1.2 AZ ELEKTROGYENGE FÁZISÁTMENET

Ebben a szakaszban azt a fizikai folyamatot vizsgálom meg, amely a standard modell keretében lehetőséget ad a harmadik Szaharov-feltétel kielégítésére.

A kis energiákon sérülő elektrodyenge szimmetria magas hőmérsékleten helyreáll [29]. Az ősrobbanás után táguló és hűlő világegyetem így átesett az elektrodyenge fázisátmeneten, elképzelhető tehát, hogy a fázisátmenetekenél megszokott módon a bariogenézishez szükséges egyensúlyi állapottól való eltérés is megvalósult.

Az elektrodyenge fázisátmenet kvantitatív leírásához az effektív potenciált használjuk.

Magas hőmérsékleten az effektív potenciál szimmetrikus, minimumhelye a $\Phi = 0$ pontban van. Zérus hőmérsékleten a potenciálnak $\Phi = 0$ lokális maximuma, a minimum valamely szimmetriasértő Φ érték mellett valósul meg. Ennél valamivel magasabb hőmérsékleten mind az origo, mind egy szimmetriasértő Φ érték mellett a potenciálnak minimuma van. Ez a két minimum egy jól meghatározott hőmérsékletértéknél egybeesik: ezt a pontot nevezzük fázisátmeneti pontnak. A fázisátmenetet leíró rendparaméter a Φ Higgs-tér vákuum várható értéke.

A bariogenézis folyamata ekkor a következőképpen játszódhat le. A szimmetrikus fázisban levő rendszer hűlésekor kialakul egy másik, nemtriviális minimum; a további hűlés folyamán az új minimumba való átjutás valószínűsége egyre nagyobb lesz. Ha a világegyetem valamely pontjában az új, sértett fázis valósul meg, egy sértett fázisú buborék alakul ki, mely tágulni kezd. A fal közelében, még sértetlen fázisban levő részecskék kölcsönhatnak a fal változó profilú Higgs-terével; a kölcsönhatás CP-sértő jellege miatt a különböző kiralitású részecskék falon való áthaladása illetve arról történő visszaverődése nem ugyanolyan valószínűségű lesz. A mérték-, Yukawa- és erős szfaleron átmenetek hatására a CP-sértő folyamatokban keletkező balkezes kvarkok sűrűsége ugyanolyan mértékben haladja meg a balkezes antikvarkokét, mint a jobbkezes antikvarkok sűrűsége a jobbkezes kvarkokét – ebben a pillanatban tehát az összbarionszám még nulla. Azonban a CP-aszimmetria gyenge szfaleron folyamatok révén barion–antibarion

aszimmetriává alakulhat át [17, 18]. Ennek egy része bediffundál a sértett fázisú buborék belsejébe, ahol az anomális folyamatok exponenciálisan el vannak nyomva [2].

A barionszám-sértés feltétele tehát az, hogy egy esetlegesen keletkező $B + L$ aszimmetriának ne legyen ideje kimosódni, tehát a szimmetriasértett fázisban a különböző vákuumállapotok közti átmenet el legyen nyomva. Mivel $T < T_C$ esetén az időegység alatti átmenetek száma

$$\Gamma \propto \exp\left(-\frac{E_{szf}(T)}{T}\right), \quad (1.13)$$

ahol a szfaleron szabadenergia-korlátja

$$E_{szf}(T) = \frac{2m_W(T)}{\alpha_W} B\left(\frac{m_H}{m_W}\right). \quad (1.14)$$

$T > T_C$ esetén a részletes számítások tanúsága szerint a szfaleron-átmenetek gyakorisága $\Gamma \propto \alpha^5 T^4 \times (\log(m/g^2 T) + \delta)$, lásd [31, 32, 33, 34]. Annak feltétele, hogy a fázisátmenetre jellemző T_C hőmérséklet alatt a szfaleron-folyamatok hirtelen befagyjanak [29]

$$\frac{E_{szf}(T_C)}{T_C} > 45, \quad (1.15)$$

mely esetben fennáll az egyszerű

$$\langle \Phi \rangle_{T_C} > T_C \quad (1.16)$$

egyenlőtlenség. Ez azt jelenti, hogy a bariogenézis magyarázata erős elsőrendű fázisátmenetet igényel.

Másrészt a CP-sértő folyamatok

$$\delta_{ms} = [\sigma(\text{in} \rightarrow \text{out}) - \sigma(\overline{\text{in}} \rightarrow \overline{\text{out}})] / [\sigma(\text{in} \rightarrow \text{out}) + \sigma(\overline{\text{in}} \rightarrow \overline{\text{out}})] \quad (1.17)$$

mikroszkopikus aszimmetriaparaméterével felírható az anyag–antianyag szétsugárzás után megmaradó barion–foton hányados [35]:

$$\frac{n_B}{n_\gamma} \sim \frac{\mu_B}{T} \sim \frac{\tau_0}{\tau_U} \delta_{ms}, \quad (1.18)$$

ahol μ_B a barionok kémiai potenciálja, τ_0 a barionszámsértő folyamatok karakterisztikus ideje, τ_U pedig az univerzum tágulásáé. A standard modell Kobayashi–Maskawa mátrixában szereplő CP sértő δ paraméter így döntő szerephez jut. A CP-sértés mértékének vizsgálata azonban egy másik doktori értekezés témája lehetne – jelen dolgozatban az egyensúlytól való eltérés vizsgálatát tárgyalom.

A standard modellben ma az egyetlen ismeretlen paraméter a Higgs-bozon tömege. Az elektrogyenge fázisátmenet termodinamikai jellemzői igen érzékenyen függnék ettől a paramétértől. A következő szakaszban azt vizsgálom meg, milyen *módszerekkel* tanulmányozható ez a függés.

1.3 AZ ELEKTROGYENGE FÁZISÁTMENET PERTURBATÍV ÉS NEMPERTURBATÍV TANULMÁNYOZÁSA

Az elektrogyenge fázisátmenet vizsgálatának talán legkézenfekvőbb módszere a perturbációs számítás. Mind a standard modellben, mind ennek minimális szuperszimmetrikus kiterjesztésében

számos perturbatív dolgozat tárgyalja a fázisátmenet jellemzőit [4, 5, 6, 36]. A kezdeti látszólagos sikerek után azonban a kéthurok-rendű számolások igen komoly problémára hívták fel a figyelmet [6]: a perturbációs számítás másodrendje az elsőrendű eredményekhez $\mathcal{O}(100\%)$ -os korrekciókat ad, ami alapjaiban kérdőjelezi meg a perturbatív megközelítés létjogosultságát.

Ennek a jelenségnek az okát részletesen a 4.2 szakaszban vizsgálom meg. Egyelőre elég annyit hangsúlyozni, hogy a magas hőmérsékletű szimmetrikus fázisban a bozonikus szektorban súlyos infravörös problémák bukkannak fel, melyeknek naiv perturbációs számítással való kezelése megbízhatatlan eredményekre vezet.

A másik lehetőség a teljes standard modell négydimenziós Monte Carlo szimulációja lenne. A fermionok – különösképpen a királis fermionok – rácson történő kezelése azonban olyan igen komoly nehézségeket vet fel.

Így félig perturbatív, félig nemperturbatív módszerekhez kell folyamodnunk. Az egyik legbevettebb eljárás a dimenziós redukció módszerén alapul: egy magas hőmérsékleten jól működő háromdimenziós effektív elmélet Monte Carlo szimulációja útján kapjuk meg az eredményeket [8, 9, 37, 38, 39].

Az alábbiakban egy másik módszert fogok tárgyalni, melyben az $U(1)$ csoportot és a fermionokat perturbatív módon kezeljük, a fennmaradó bozonikus elméletet pedig négydimenziós Monte Carlo szimulációkkal vizsgáljuk. (Mivel az előbbieken említett infravörös problémák a bozonikus szektorban bukkannak csak fel, a rácson nehezen kezelhető fermionok perturbatív figyelembevétele indokolt.) Az $SU(2)$ –Higgs modell – vagy az MSSM-ből kiindulva adódó bozonikus modell – fázisátmenetének jellemző paramétereiből perturbatív korrekciók segítségével határozhatók meg a teljes elméletre jellemző paraméterek.

A négydimenziós modell szimulációja sokkal időigényesebb, mint a háromdimenziós redukált modellé [40, 41]. A kétfajta megközelítés eredményének kompatibilitása azonban megerősít bennünket abban a hitben, hogy az így kapott eredmények jók – az ilyesfajta ellenőrzési módszerek szükségességére éppen a perturbatív eredmények sorsa hívja fel figyelmünket.

A három- és négydimenziós szimulációk eredményei egyaránt azt mutatják, hogy a standard modell keretében a kísérletek által lehetségesnek minősített Higgs-tömeg tartományban nincs elektrogyenge fázisátmenet; a kis Higgs-tömeg esetén még elsőrendű fázisátmenet a Higgs-tömeg növekedtével egyre gyengül, majd 72 GeV környékén a fázisátmenet másodrendűvé válik – e végpont fölött pedig sima cross-over van a két fázis között. Nincs tehát erős elektrogyenge fázisátmenet, más szóval a bariogenézis nem magyarázható a standard modell keretében. Pozitívabban fogalmazva: a rácsszimulációk arra utalnak, hogy van fizika a standard modellen túl.

A dolgozat első része mégis a standard modell keretén belül marad. A rácsszimulációk azt is megmutatták, hogy kis Higgs-tömeg esetén a perturbációs számítás és a rácsszimulációk eredményei összeegyeztethetőek. Az eredmények öszevetése azonban nem triviális: a központi szereppel bíró csatolási állandó eltérő módon van definiálva a perturbációs számításban, illetve a nemperturbatív rácsszimulációkban. A perturbatív megközelítés adott μ tömegskálán az $\overline{MS}$ levonási eljárás keretében a megszokott módon definiálja a csatolási állandót. A rácsszimulációk a sztatikus kvark potenciálra épülő csatolási állandó definíciót használnak.

A kétféle megközelítés összevetéséhez tehát a sztatikus kvark potenciál perturbatív kiszámítása szükséges. A csatolási állandók közötti kapcsolat megteremtésével a négydimenziós $SU(2)$ –Higgs-modellbeli eredmények teljes standard modellbeli eredményekké való konvertálása során fellépő, a kétféle (perturbatív és nemperturbatív) lépés alkalmazásából fakadó hiba is csökkenthető. A dolgozat első felében tehát kiszámítom a sztatikus kvark potenciált impulzus-

térben, majd az így kapott kifejezést Fourier-transzformálva megteremtem a kétféle csatolási állandó közti kapcsolatot. Ez a kapcsolat a négydimenziós, és a dimenziós redukcióval kapott háromdimenziós eredmények összevetését teszi lehetővé, ami által nemperturbatív eredményekkel támasztja alá a dimenziós redukció elterjedt módszerének alkalmazhatóságát.

A perturbatív és nemperturbatív eredmények összevetése egyrészt megmutatja, milyen paramétertartományban szolgáltat megbízható eredményeket a perturbációs számítás, másrészt indikációt adhat arra, hogy a perturbatív kezelhetetlen tartományban miért nem működik a perturbációs számítás – így alkalmas módszerekkel (pl. megfelelő felösszegzések stb.) ez esetleg orvosolható lehet. Erre azért van szükség, mivel a bonyolultabb modellek – mindenek előtt a dolgozat második részének anyagát képező minimális superszimmetrikus standard modell – esetében számos perturbatív dolgozat vizsgálja az elektrogyenge fázisátmenetet – különös tekintettel azokat a paramétertartományokat, ahol a bariogenézis szükséges feltételei megvalósulhatnak –, valamint jónéhány dimenziós redukción alapuló eredmény is létezik, azonban kevés négydimenziós szimulációból kapott eredmény áll még rendelkezésünkre. A négydimenziós szimulációkban vizsgált paramétertartományok megválasztásához jó alapot nyújthatnak a perturbatív eredmények – melyeknek megbízhatósága mellett komoly érvek hozhatóak fel, azonban ezt (a standard modellben látottak következtében) csak a megfelelő nemperturbatív eredményekkel való egyezés támaszthatja alá kellőképpen.

2. FEJEZET

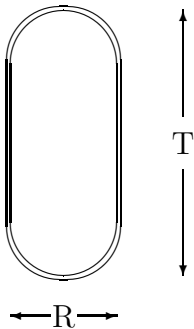
*

Az impulzustérbeli potenciál

2.1 A SZTATIKUS KVARK POTENCIÁL BEVEZETÉSE

A sztatikus kvark potenciál fogalmát a Yang–Mills-elméletekben fellépő aszimptotikus szabadság perturbatív vizsgálata céljából a következő gondolat kísérlettel vezette be L. Susskind [10] 1976-os les houches-i előadásában.

Keltsünk a $-T/2$ pillanatban egy nagyon nehéz kvark–antikvark (forrás–antiforrás) párt a vákuumból, kvázisztatikus (adiabatikus) körülmények között távolítsuk el őket egymástól R távolságra; T ideig ne változtassunk a konfiguráción, majd $+T/2$ -ben közelítsük egymáshoz a két forrást, és hagyjuk, hogy annihilálódjanak [10, 42]. A folyamatot az alábbi ábra szemlélteti.

Nehéz kvark hurok

A folyamat euklideszi amplitudója az $\exp(-HT)$ időfejllesztő operátor $|i\rangle$ kezdeti- és $|f\rangle$ végállapot közötti mátrixeleme:

$$\langle i | e^{-HT} | f \rangle. \quad (2.1)$$

A $T \rightarrow \infty$ határesetben $|i\rangle$ és $|f\rangle$ egyaránt az egymástól R távolságra levő kvark–antikvark állapotnak felel meg; H a vizsgált elmélet Hamilton-függvénye.

A (2.1) képletet tiszta SU(3) (SU(N)) mértékelmélet esetén az alábbi módon írhatjuk át pályaintegrál alakjába:

$$\langle i | e^{-HT} | f \rangle = \frac{Z(J)}{Z(0)} = \frac{\int [DA_\mu^a] [Dc_a] [Dc_a^*] \exp \left[-S + ig \int A_\mu^a J_\mu^a d^4x \right]}{\int [DA_\mu^a] [Dc_a] [Dc_a^*] \exp [-S]}. \quad (2.2)$$

S a hatás, $J_\mu^a (a = 1, \dots, 8)$ a nehéz kvarkok világvonalából kapott külső áram, A_μ^a a mértéktér (gluontér), c^a pedig a Fagyjev–Popov-féle szellemtér. A fenti ábrán látott világvonalakra az integrandus számlálójában levő áramtagban

$$\int A_\mu^a J_\mu^a d^4x = \oint A_\mu^a \frac{1}{2} \lambda^a dx_\mu \quad (2.3)$$

írható. Mivel a folyamat sztatikus és az $|i\rangle$ kezdeti és az $|f\rangle$ végállapot megegyezik,

$$\langle i|e^{-HT}|f\rangle = e^{-V(R)T} \langle i|f\rangle, \quad (2.4)$$

ahol $V(R)$ a sztatikus kvark potenciál. Az előbbi képletek egymásba helyettesítésével a sztatikus kvark potenciálra

$$V(R) = -\lim_{T \rightarrow \infty} \frac{1}{T} \ln \frac{\langle \text{Tr } P \exp \left[ig \oint A_\mu^a \frac{1}{2} \lambda^a dx_\mu \right] \rangle}{\langle \text{Tr } 1 \rangle} \quad (2.5)$$

adódik. A következő szakaszokban célunk a fenti kontúrintegrál kiszámítása lesz. Ezt legegyszerűbben az impulzustérben felrajzolt Feynman-gráfok kiértékelésével fogjuk tudni megvalósítani.

A sztatikus kvark potenciálnak más definíciója is lehetséges: a kvark–antikvark hurkot egyik, vagy mindkét végén bezáratlanul hagyhatjuk [43]. Ez kvark–antikvark pár keltésének, létező kvark–antikvarkpár szétsugárzásának, vagy örökké létező kvark–antikvark párnak felel meg. Néhány rácstérelméleti munkában a fenti (zárt hurkos) definíció helyett másik definíció szükséges (pl. a húrszakadás leírására, vö. [43] és [44]). Az itt vizsgált problémakörben azonban a zárt hurkos definíció tökéletesen alkalmazható.

A sztatikus kvark potenciál könnyen definiálható rácson, mint a megfelelő térbeli méretű Wilson-hurkok [45] $T \rightarrow \infty$ limeszben vett határértéke. A Wilson-hurkok a rácson igen könnyen mérhetőek (erre bővebben a 7.2 szakaszban térek ki), így a sztatikus kvark potenciálból származtatható csatolási állandó alapvető fontosságú a rácstérelméletben.

A kvantumszindinamikai esetben a potenciálból lényegében egyértelmű a csatolási állandó származtatása; várakozásunknak megfelelően a potenciál impulzustérbeli alakja

$$V(q^2) = -C_F \frac{4\pi\alpha_V(\mathbf{q}^2)}{\mathbf{q}^2} \quad (2.6)$$

lesz, ahol $\mathbf{q}$ a kicserélt hármassimpulzus. Ehhez hasonló kifejezés adódik az általunk vizsgált SU(2)–Higgs-modell esetében, azzal a lényeges különbséggel, hogy ott a potenciál nem mutat infravörös divergenciát: a nevezőben $\mathbf{q}^2 + m^2$ áll, ahol m a mértékbozon tömegével áll kapcsolatban. Az m tömegparamétert azonban többféleképp is megválaszthatjuk: a fagráf-szintű W-bozon tömeg (M_W^0) elvileg éppúgy megfelel, mint az egyhurok-szintű (M_W^1); de választhatunk valamely rácstérelméleti keretben definiált tömegparamétert is, mint például a korrelációs függvények (többé-kevésbé) exponenciális lecsengéséből adódó árnyékolási tömeg [7]. (Kvantumszindinamikában ez a probléma nem lép fel, hiszen a Ward–Takahashi-azonosságok értelmében a gluontömeg a perturbációszámítás tetszőleges rendjében 0.) Erre a fontos pontra részletesen a 3.4 szakaszban térek ki.

2.2 GRÁFSZABÁLYOK

Ebben a paragrafusban a sztatikus kvark potenciál egyhurok-rendű kiszámításához szükséges gráfszabályokat adom meg. Ehhez elvben nincs szükség mértékrögzítésre, hiszen a fizikailag mérhető potenciálra adódó eredmény mértékfüggetlen kell legyen. Jelentősen egyszerűsíti azonban a számolást, ha lemondunk erről az általános keretről, és a Feynman-mértéket választjuk.¹

¹ Jelentősen rövidül a számolás akkor is, ha másként rögzítjük a mértéket; hogy miért legcélszerűbb mégis Feynman-mértéket használni, az a 2.3 paragrafusban fog kiderülni.

Ez természetesen azt jelenti, hogy az eredménynek már nem kell átmennie a mértékfüggetlenségi teszten – melyen egy esetleges hibás számolás könnyen fennakadhatott volna. Ellenőrzésképpen tehát végrehajtottam az irodalomból jól ismert kvantumszindinamikai (tiszta SU(3) mértékelméletbeli) számolásokat; ezeket a 2.5.2 szakaszban és a II függelékben tekintem át. Eredményem megegyezik M. Laine hasonló, mértékrögzítést nem használó számolásával [12].

2.2.1 A sztatikus kvark propagátor

A sztatikus, vagy végtelen nehéz kvark definíciójánál fogva csupán időirányba képes propagálni; a szokásos konvenció értelmében a sztatikus kvark időben előre, az antikvark pedig időben visszafelé. A koordinátatérbeli propagátorok tehát

$$iS_Q^{ab}(y, x) = \delta^{ab} \delta(\mathbf{x} - \mathbf{y}) \theta(y_0 - x_0), \quad (2.7)$$

$$iS_A^{ab}(y, x) = \delta^{ab} \delta(\mathbf{x} - \mathbf{y}) \theta(-y_0 + x_0), \quad (2.8)$$

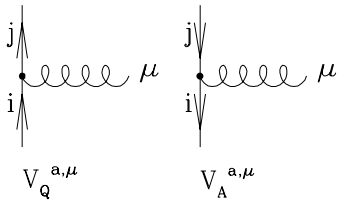
ahol Q a kvarkra, A az antikvarkra utal, és a propagátor argumentumában a szokásos *végállapot*, *kezdő állapot* sorrendet választottuk.

Az impulzustérbeli propagátorokat triviális Fourier-transzformációval kaphatjuk meg, melynek eredménye

$$iS_Q^{ab}(p) = \frac{i\delta^{ab}}{vp + i\epsilon}, \quad iS_A^{ab}(p) = \frac{i\delta^{ab}}{vp + i\epsilon}. \quad (2.9)$$

p a kicserélt négyesimpulzus, v pedig a sztatikus forrás négyessebbsége, első közelítésben $v^\mu = (1, \mathbf{0})$.²

2.2.2 A sztatikus kvark–mértékbozon vertex

A sztatikus kvark–mértékbozon vertex

A mértékbozonhoz való csatolás követelménye az, hogy a fermion nélküli kvantumelektrodinamikai (U(1)) esetben a szokásos Coulomb-potenciált kapjuk vissza. A szokásos kvantumelektrodinamikai fermion–foton csatoláshoz hasonló kifejezés lép fel itt is, azzal a különbséggel, hogy a sztatikus kvarkok végtelen tömegéből következően az átadott impulzus térszerű kell legyen, tehát egy extra $\delta^{\mu,0}$ is felbukkan. A vertex járuléka tehát

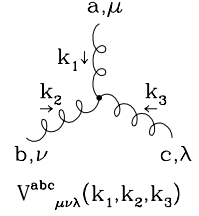
$$V_Q^{a,\mu} = igT_{i,j}^a \delta^{\mu,0}, \quad V_A^{a,\mu} = -igT_{i,j}^a \delta^{\mu,0} \quad (2.10)$$

ahol a bal oldalról lehangyottuk a triviálisan kezelendő i, j indexeket. A különböző rendű járulékok felösszegzésekor fellépő exponenciálizálódásról szóló paragrafusban meg fogom mutatni, hogy ez a QED esetében valóban a Coulomb-potenciálra vezet.

²Az egyik lehetséges gráfnál felbukkanó divergenciák leválasztása indokolja a propagátor fenti alakjának megtartását az egyszerűbb $i/(p_0 + i\epsilon)$ lehetőséggel szemben.

2.2.3 További gráfszabályok

A további gráfszabályok mind a QED, a QCD és az SU(2)–Higgs-modell esetén jól ismertek; a számolás során a [46] cikk konvencióit vettem át. Egyedül a három mértékbozon csatolást írjuk itt fel, mivel erre a következő fejezetben expliciten hivatkozni fogok:

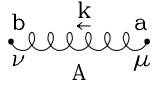
Hárombozon-vertex

$$V_{\mu\nu\lambda}^{abc}(k_1, k_2, k_3) = igC^{abc}[(k_1 - k_2)_\lambda g_{\mu\nu} + (k_2 - k_3)_\mu g_{\nu\lambda} + (k_3 - k_1)_\nu g_{\lambda\mu}]. \quad (2.11)$$

2.3 A JÁRULÉKOT ADÓ GRÁFOK

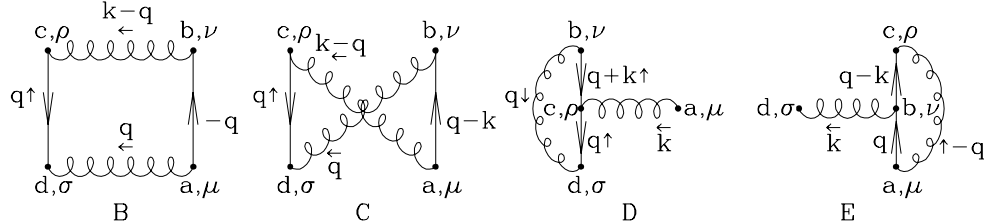
Az előző szakaszban felírt gráfszabályok alapján felrajzolhatjuk a járulékot adó gráfokat.

A potenciál g^2 rendű járuléka az A gráfból adódik:

$$V_Q^{a,\mu} \cdot iD_{\nu\mu}^{ba}(k) \cdot V_A^{b,\nu} = -ig^2 T^a T^a \frac{1}{k^2 - M_W^2 + i\epsilon}. \quad (2.12)$$

A g^4 rendű járulékot adó gráfok közül először a 2.1 ábrán szereplő 4 kétbozoncserés gráfot kell kiszámítanunk; az ezekben fellépő hurokintegrálok lényegesen különböznek pl. az elektromágnes elmélet renormálása során fellépőktől. A hurokintegrálok kiszámítását a következő szakaszban végzem el.

2.1. ábra: A kétbozon cserés gráfok

B gráf

$$\begin{aligned} & \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} V_Q^{a,\mu} \cdot iD_{\sigma\mu}^{da}(q) \cdot iS_Q^{ba}(-q) \cdot V_Q^{b,\nu} \cdot iD_{\rho\nu}^{cb}(k-q) \cdot V_A^{c,\rho} \cdot iS_A^{cd}(q) \cdot V_A^{d,\sigma} = \\ & -g^4 T^a T^b T^b T^a \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{-q_0 + i\epsilon} \frac{1}{-q_0 + i\epsilon} \frac{1}{(k-q)^2 - M_W^2 + i\epsilon} \frac{1}{q^2 - M_W^2 + i\epsilon}. \end{aligned} \quad (2.13)$$

C gráf

$$\begin{aligned} & \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} V_Q^{a,\mu} \cdot iS_Q^{ba}(q-k) \cdot iD_{\rho\mu}^{ca}(k-q) \cdot V_Q^{b,\nu} \cdot iD_{\sigma\nu}^{db}(q) \cdot V_A^{c,\rho} \cdot iS_A^{cd}(q) \cdot V_A^{d,\sigma} = \\ & g^4 T^a T^b T^a T^b \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q_0 + i\epsilon} \frac{1}{-q_0 + i\epsilon} \frac{1}{(k-q)^2 - M_W^2 + i\epsilon} \frac{1}{q^2 - M_W^2 + i\epsilon}. \end{aligned} \quad (2.14)$$

D gráf

$$\begin{aligned} & \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} V_Q^{a,\mu} \cdot iD_{\rho\mu}^{ca}(k) \cdot V_A^{b,\nu} \cdot iS_A^{bc}(k-q) \cdot iD_{\nu\sigma}^{bd}(q) \cdot V_A^{c,\rho} \cdot iS_A^{cd}(-q) \cdot V_A^{d,\sigma} = \\ & -g^4 T^a T^b T^a T^b \frac{1}{k^2 - M_W^2 + i\epsilon} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q_0 + i\epsilon} \frac{1}{q_0 + i\epsilon} \frac{1}{q^2 - M_W^2 + i\epsilon}. \end{aligned} \quad (2.15)$$

E gráf

$$\begin{aligned} & \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} V_Q^{a,\mu} \cdot iD_{\rho\mu}^{ca}(-q) \cdot iS_Q^{ba}(q) \cdot V_Q^{b,\nu} \cdot iD_{\sigma\nu}^{db}(k) \cdot iS_Q^{cb}(q-k) \cdot V_Q^{c,\rho} \cdot V_A^{d,\sigma} = \\ & -g^4 T^a T^b T^a T^b \frac{1}{k^2 - M_W^2 + i\epsilon} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q_0 + i\epsilon} \frac{1}{q_0 + i\epsilon} \frac{1}{q^2 - M_W^2 + i\epsilon}. \end{aligned} \quad (2.16)$$

Az előző képletekben felbukkanó csoportelméleti faktorokra az alábbi jelölést vezetjük be:

$$\text{Tr } T^a T^a / \text{Tr } 1 = C(R), \quad (2.17)$$

$$C^{acd} C^{bcd} = C(G) \delta^{ab}, \quad (2.18)$$

így

$$\text{Tr } T^a T^b T^b T^a / \text{Tr } 1 = C^2(R), \quad (2.19)$$

$$\text{Tr } T^a T^b T^a T^b / \text{Tr } 1 = C^2(R) - \frac{1}{2} C(R) C(G). \quad (2.20)$$

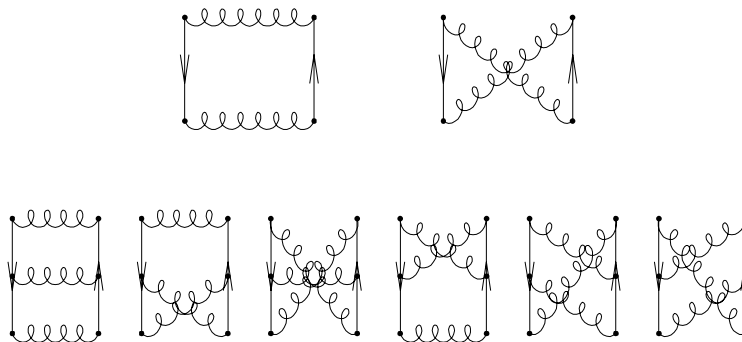
2.3.1 Kvantumelektrodinamikai kitérő

A fenti gráfok segítségével könnyen kiszámíthatjuk a fermion-mentes QED sztatikus kvark potenciálját. Bár a feladat lényegesen egyszerűbb, mint a QCD, vagy az SU(2)–Higgs eset vizsgálata, két okból is érdemes végrehajtani. Egyrészt a Coulomb-potenciál levezetése biztosít minket afelől, hogy jó úton járunk. Másrészt a QED eset könnyen felösszegezhető a perturbációs számítás összes rendjére; mivel pedig a két másik modellben fellépő gráfok abeli járulékaik megegyeznek a QED esetben fellépő gráfok járulékaival, ezért a QCD illetve SU(2)–Higgs eset vizsgálatánál elegendő lesz a gráfok nemabeli járulékait kiszámítanunk. Így például a B gráf járulékát nem kell végigszámolnunk; hogy lássuk, hogy ez mekkora könnyebbséget jelent, a számolást mégis elvégzem a I függelékben.

Állításunk a következő:

A perturbációs számítás összes rendjére felösszegezve a kvantumelektrodinamikai sztatikus kvark potenciálra adódó járulékokat éppen az egy-bozon-cserés (egy-foton-cserés)³ gráf járulékának exponencializáltját kapjuk. [22]

Más szóval: az N mértékbozon-cserés (foton-cserés) gráfok összege $= 1/N!$ (1-bozon-cserés gráf járuléka) ^{N} .

2.2. ábra: Az abeli járulékok exponencializálódása

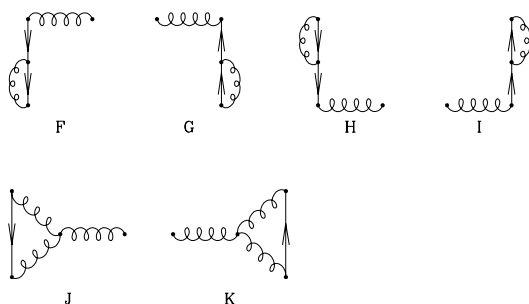
Az állítást koordináta-térben célszerű belátni. Tekintsük először a 2.2 ábra két-bozon-cserés gráfjait. A két bozon-propagátoron kívül nyilván felbukkan két időrendezés és a négy vertexpont időkoordinátáira vett integrálás. A két gráfot összeadva az egyik sztatikus kvark propagátoron jelenlevő kétféle θ függvény 1-re egészíti ki egymást. Ha mindkét gráfot kétszer vesszük, akkor a θ függvények mindkét világvonalon 1-re egészítik ki egymást, így

$$2 * (B + C) = (\text{bozon} - \text{propagátor})^2. \quad (2.21)$$

Hasonlóképp, az $N!$ darab N -bozon-cserés gráfot összeadva az egyik sztatikus forrás világvonalán a θ függvények 1-re egészítik ki egymást, ha tehát minden egyes gráfot $N!$ -szor tekintünk, mindkét világvonal mentén végrehajtható a θ függvények kiejtése, így

$$N! * \sum N\text{-bozon-cserés gráfok} = (\text{bozon-propagátor})^N. \quad (2.22)$$

2.3.2 További gráfok

Feynman-mértékben zérus járulékot adó g^4 rendű gráfok

Ezekon a gráfokon kívül az egyhurok-rendű mértékbozon-propagátor, valamint néhány tadpole-gráf ad potenciál-járulékot. Ezeket külön alszakaszokban tekintem át.

Nem ad járulékot a jobb oldali gráftípus, hiszen a sztatikus kvark propagátorra rakódó hurok csupán tömegrenormálást okozhatna; a forrás végtelen tömege miatt ezt nyilván nem kell figyelembe vennünk.

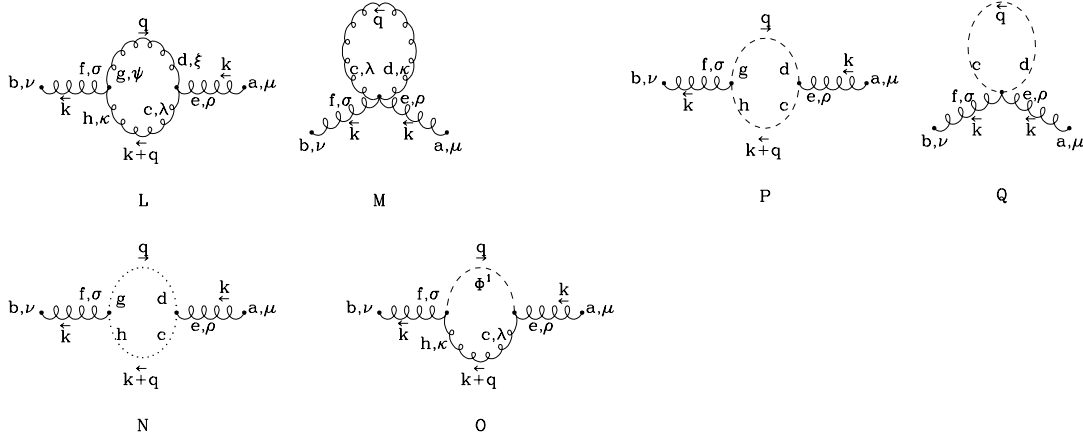
Ugyancsak zérus járulékot ad a J és a K gráf mint-hogy a (2.11) 3-bozon-vertex a Lorentz-indexekben teljesen antiszimmetrikus, míg a nehéz (anti)kvark-mértékbozon vertex mindhárom esetben a Lorentz-index 0. komponensével arányos.

2.3.3 Az egyhurok-rendű mértékbozon propagátor

Az egyhurok-rendű mértékbozon propagátor mind a QCD (pl. [47]), mind az elektromágneses elmélet (pl. [13, 48]) esetében jól ismert; utóbbiból egyszerűen származtatható az itt vizsgált

³A továbbiakban az általánosabb 'bozon' szót fogjuk használni

fermion-mentes SU(2)–Higgs-modell esete is. Így az alábbiakban csak a fellépő gráfokat tekintem át. A pontozott vonal Fagyjev–Popov-szellemet, a szaggatott skalár-részecskéket jelöl, melyek közül Φ^1 a Higgs-részecske. A kvantumszándinamikai esetben csak az L , M , N gráfok

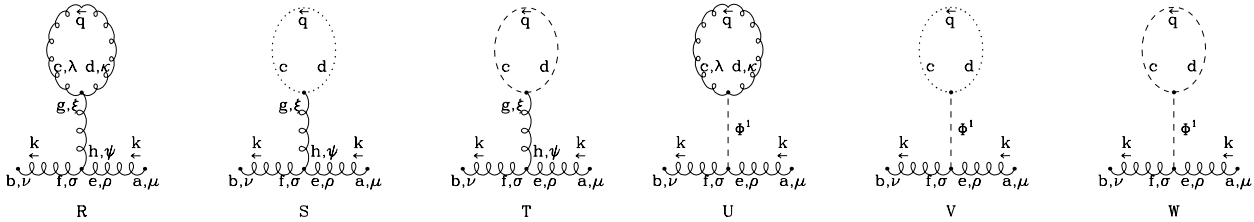

2.3. ábra: A mértékbozon propagátor egyhurok-rendű korrekciója

lépnek fel.

2.3.4 A tadpole-gráfok

Általános esetben további 6 tadpole-gráf is fellép; Feynman-mértékben azonban a Lorentz-

2.4. ábra: A tadpole-gráfok

indexekben teljesen antiszimmetrikus (2.11) 3-bozon-vertex miatt az R , S , T gráfok (tehát melyeknek ‘mértékbozonból van a nyaka’) nem adnak járulékot. Így tadpole-járulék csak az SU(2)–Higgs-modellben lép fel [46, 48], a kvantumszándinamikai esetben nem.

2.4 HUOKINTEGRÁLOK

Ebben a szakaszban az előzőekben felírt gráfok kiszámítása során fellépő hurokintegrálokat értékelem ki. Az egyhurok-rendű mértékbozon-propagátor számítása során fellépő integrálok az irodalomból jól ismertek [13]. A két-bozon-cserés gráfoknál három új hurokintegrál bukkan fel:

$$K(M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{(k - q)^2 - M^2 + i\epsilon} \left(\frac{1}{q_0 + i\epsilon} \right)^2, \quad (2.23)$$

$$K'(M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{(k - q)^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{q_0 + i\epsilon} \frac{1}{-q_0 + i\epsilon}, \quad (2.24)$$

$$L(M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - M^2 + i\epsilon} \left(\frac{1}{q_0 + i\epsilon} \right)^2. \quad (2.25)$$

Az integrálokban ultraibolya és (az $M = 0$ esetben) infravörös divergenciák lépnek fel. Ezek kezelésére bevezetjük $\epsilon_{UV} = \frac{4-D}{2}$ -t és $\epsilon_I = \frac{D-4}{2}$ -t.

A hurokintegrálok közül K' a 20. oldalon levő B gráfban lép fel; minthogy e gráfnak nincs nemabeli járuléka, K' kiértékelése közvetlenül nem szükséges az egyhurok-rendű potenciál megadásához, így K' vizsgálatát a I függelékre hagyjuk.

2.4.1 K

$$K(M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{(k - q)^2 - M^2 + i\epsilon} \left(\frac{1}{q_0 + i\epsilon} \right)^2 \quad (2.26)$$

kiértékeléséhez az alábbi képletet fogjuk felhasználni [49]:

$$\frac{1}{a^n b^m} = \frac{\Gamma(n+m)}{\Gamma(n)\Gamma(m)} \int_0^\infty \alpha^{m-1} d\alpha \frac{1}{(a + \alpha b)^{n+m}}, \quad (2.27)$$

Ehhez először K nevezőjében végrehajtjuk a szokásos

$$\begin{aligned} & \frac{1}{q^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{(q - k)^2 - M^2 + i\epsilon} = \\ & \int_0^1 \frac{d\alpha}{[\alpha(q^2 - M^2 + i\epsilon) + (1 - \alpha)((k - q)^2 - M^2 + i\epsilon)]^2} = \\ & \int_0^1 \frac{d\alpha}{(q^2 - 2(1 - \alpha)kq + (1 - \alpha)k^2 - M^2 + i\epsilon)^2} \end{aligned} \quad (2.28)$$

helyettesítést, majd a (2.27) képletben a következő választásokkal élünk:

$$a = q^2 - 2(1 - \alpha)kq + (1 - \alpha)k^2 - M^2 + i\epsilon, \quad n = 2, \quad b = q_0 + i\epsilon, \quad m = 2. \quad (2.29)$$

Ekkor

$$K = 6\mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int_0^\infty d\beta \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{\beta}{[q_0^2 - \mathbf{q}^2 + 2(1 - \alpha)\mathbf{q}\mathbf{k} - (1 - \alpha)\mathbf{k}^2 - M^2 + \beta q_0 + i\epsilon]^4}. \quad (2.30)$$

A kijelölt integrálok közül először a D -dimenziós térre vett integrálást hajtjuk végre egy Wick-forgatás segítségével. Ehhez írjuk a tér szerinti integrált a következő alakba:

$$\int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{[q_0^2 + \beta q_0 - A + i\epsilon]^4}, \quad (2.31)$$

ahol

$$A = \mathbf{q}^2 - 2(1 - \alpha)\mathbf{q}\mathbf{k} + (1 - \alpha)\mathbf{k}^2 + M^2. \quad (2.32)$$

Az integrálási változó megfelelő eltolásával és a $q'_4 = -iq'_0$ új változó bevezetésével (Wick-forgatás), a következő teljes négyzethez jutunk:

$$\int \frac{d^D q'_E}{(2\pi)^D} \frac{i}{(q'^2_E + B^2)^4}, \quad (2.33)$$

melyben E az euklideszi tér használatára utal, és

$$B^2 = \alpha(1 - \alpha)\mathbf{k}^2 + \frac{\beta^2}{4} + M^2. \quad (2.34)$$

Ennek kiértékelése triviális:

$$\int \frac{d^D q'_E}{(2\pi)^D} \frac{i}{(q'^2_E + B^2)^4} = \frac{i}{(4\pi)^{D/2}} \frac{\Gamma(4 - \frac{D}{2})}{\Gamma(4)} (B^2)^{\frac{D}{2}-4}, \quad (2.35)$$

és a következő kifejezésre vezet:

$$K = \frac{i\mu_0^{4-D}\Gamma(4 - \frac{D}{2})}{(4\pi)^{D/2}} \int_0^1 d\alpha \int_0^\infty \beta \left[\alpha(1 - \alpha)\mathbf{k}^2 + \frac{\beta^2}{4} + M^2 \right]^{\frac{D}{2}-4} d\beta. \quad (2.36)$$

Az $M = 0$ esetben (2.36) szinguláris; ennek kezelésére vezessük be a $\epsilon_I = \frac{D-4}{2}$ segédváltozót.

Először a β szerinti integrálást hajtjuk végre:

$$\int_0^\infty \frac{\beta}{\left[\alpha(1 - \alpha)\mathbf{k}^2 + \frac{\beta^2}{4} + M^2 \right]^{2-\epsilon_I}} d\beta = \frac{2}{1 - \epsilon_I} \frac{1}{(\alpha(1 - \alpha)\mathbf{k}^2 + M^2)^{1-\epsilon_I}} \quad (2.37)$$

Az α szerinti integrálás különbözőképpen történik az $M = 0$, illetve $M \neq 0$ esetben.

Ha $M = 0$, akkor

$$\begin{aligned} \int_0^1 \frac{d\alpha}{(-\alpha^2\mathbf{k}^2 + \alpha\mathbf{k}^2)^{1-\epsilon_I}} &= (\mathbf{k}^2)^{-1+\epsilon_I} \int_{-0.5}^{0.5} \frac{d\alpha}{(\frac{1}{4} - \alpha^2)^{1-\epsilon_I}} \\ &= (\mathbf{k}^2)^{-1+\epsilon_I} 4^{1-\epsilon_I} \frac{1}{2} \int_0^1 \frac{\frac{1}{\sqrt{x}} dx}{(1-x)^{1-\epsilon_I}} = \frac{2^{1-2\epsilon_I}}{(\mathbf{k}^2)^{1-\epsilon_I}} \frac{\Gamma(\epsilon_I)\Gamma(\frac{1}{2})}{\Gamma(\frac{1}{2} + \epsilon_I)}, \end{aligned} \quad (2.38)$$

tehát

$$K = \frac{i}{4\pi^2\mathbf{k}^2} \Gamma(\epsilon_I) \frac{\Gamma(\frac{1}{2})}{\Gamma(\frac{1}{2} + \epsilon_I)} \Gamma(2 - \epsilon_I) \frac{1}{1 - \epsilon_I} \left(16\pi \frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} \right)^{-\epsilon_I}. \quad (2.39)$$

Mivel első rendben $\frac{1}{1-\epsilon_I}\Gamma(2 - \epsilon_I) = \Gamma(1 - \epsilon_I)$, és

$$\Gamma\left(\frac{1}{2} + \epsilon_I\right) = \Gamma\left(\frac{1}{2}\right) + \epsilon_I \Gamma'\left(\frac{1}{2}\right) = \Gamma\left(\frac{1}{2}\right) + \epsilon_I \Gamma\left(\frac{1}{2}\right) (-\gamma - 2\ln 2), \quad (2.40)$$

ahol γ az Euler–Mascheroni-féle állandó,

$$K = \frac{i}{4\pi^2\mathbf{k}^2} \Gamma(\epsilon_I) (1 + 2(\gamma + \ln 2)\epsilon_I) \left(\frac{16\pi\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} \right)^{-\epsilon_I}. \quad (2.41)$$

K divergens részét a

$$a^{-\epsilon_I} = 1 - \epsilon_I \ln a + \mathcal{O}(\epsilon_I^2) \quad , \quad \Gamma(1 + \epsilon_I) = 1 - \gamma\epsilon_I + \mathcal{O}(\epsilon_I^2)$$

sorfejtés segítségével választhatjuk le; végeredményünk tehát

$$K = \frac{i}{4\pi^2\mathbf{k}^2} \left[\frac{1}{\epsilon_I} + \left(\gamma - \ln \frac{4\pi\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} \right) + \mathcal{O}(\epsilon_I) \right]. \quad (2.42)$$

Ha $M \neq 0$, akkor az integrál $D = 4$ esetén reguláris,

$$\int_0^1 \frac{d\alpha}{-\alpha^2 \mathbf{k}^2 + \alpha \mathbf{k}^2 + M^2} = \frac{1}{\sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}} \ln \left(\frac{\mathbf{k}^2 + \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}}{\mathbf{k}^2 - \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}} \right)^2, \quad (2.43)$$

így

$$K = \frac{i}{8\pi^2} \frac{1}{\sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}} \ln \left(\frac{\mathbf{k}^2 + \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}}{\mathbf{k}^2 - \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}} \right)^2. \quad (2.44)$$

2.4.2 L

$$\begin{aligned} L &= 2\mu_0^{4-D} \int_0^\infty \alpha d\alpha \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{[(q^2 - M^2) + \alpha q_0 + i\epsilon]^3} \\ &= 2\mu_0^{4-D} \int_0^\infty \alpha d\alpha \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{[(q_0^2 - \mathbf{q}^2 - M^2) + \alpha q_0 + i\epsilon]^3}. \end{aligned} \quad (2.45)$$

Ha az integrálási változót $dq_0 \rightarrow d(q_0 + \alpha/2)$ szerint eltoljuk, és a $q'_4 = -iq'_0$ új változó bevezetésével Wick-forgatást hajtunk végre, a (D-dimenziós) euklideszi tér szerinti integrál a

$$\int \frac{d^D q'_E}{(2\pi)^D} \frac{-i}{(q_E'^2 + \frac{\alpha^2}{4} + M^2)^3} \quad (2.46)$$

alakot ölti. (2.35) alapján ez

$$\int \frac{d^D q'_E}{(2\pi)^D} \frac{-i}{(q_E'^2 + \frac{\alpha^2}{4} + M^2)^3} = \frac{-i}{(4\pi)^{D/2}} \frac{\Gamma(3 - \frac{D}{2})}{\Gamma(3)} \left(\frac{\alpha^2}{4} + M^2 \right)^{\frac{D}{2}-3}. \quad (2.47)$$

A kifejezés ultraibolya-divergens; az $M = 0$ esetben pedig infravörös divergenciát is tartalmaz. Ezk kezelésére vezessük be a $\epsilon_{UV} = \frac{4-D}{2}$, $\epsilon_I = \frac{D-4}{2}$ változókat.

Ha $M \neq 0$, akkor

$$\begin{aligned} L &= \frac{-i\mu_0^{4-D}\Gamma\left(3 - \frac{D}{2}\right)}{(4\pi)^{D/2}} \int_0^\infty \alpha \left(\frac{\alpha^2}{4} + M^2 \right)^{\frac{D}{2}-3} d\alpha \\ &= \frac{-i\mu_0^{4-D}\Gamma\left(3 - \frac{D}{2}\right)}{(4\pi)^{D/2}} \int_0^\infty 2^{5-D} \frac{d(\alpha^2)}{(\alpha^2 + 4M^2)^{3-\frac{D}{2}}} = \frac{-i\mu_0^{4-D}\Gamma\left(3 - \frac{D}{2}\right)}{(4\pi)^{D/2}} 2^{5-D} \frac{2}{4-D} (4M^2)^{\frac{D-4}{2}} \\ &= \frac{-i}{8\pi^2} \frac{2}{4-D} \Gamma\left(3 - \frac{D}{2}\right) \left(4\pi \frac{\mu_0^2}{M^2} \right)^{\epsilon_{UV}}. \end{aligned} \quad (2.48)$$

Ekkor L divergens része (2.42) szerint választható le:

$$L = \frac{-i}{8\pi^2} \left[\frac{1}{\epsilon_{UV}} + \left(\ln \left(\frac{4\pi\mu_0^2}{M^2} \right) - \gamma \right) + \mathcal{O}(\epsilon_{UV}) \right]. \quad (2.49)$$

Ha $M = 0$, akkor

$$L = \frac{-i\mu_0^{4-D}\Gamma\left(3 - \frac{D}{2}\right)4^{3-\frac{D}{2}}}{2(4\pi)^{D/2}} \int_0^\infty \frac{d\alpha^2}{(\alpha^2)^{3-\frac{D}{2}}} \quad (2.50)$$

Az integrálási tartományt ekkor két részre vágjuk: $\int_0^\infty = \int_0^1 + \int_1^\infty$, így az infravörös és az ultraibolya divergenciák szétválnak:

$$\int_0^1 (\alpha^2)^{\frac{D}{2}-3} d\alpha^2 = \int_0^1 (\alpha^2)^{\epsilon_I-1} = \left[\frac{1}{\epsilon_I} (\alpha^2)^{\epsilon_I} \right]_0^1 = \frac{1}{\epsilon_I}, \quad (2.51)$$

$$\int_1^\infty (\alpha^2)^{\frac{D}{2}-3} d\alpha^2 = \int_1^\infty (\alpha^2)^{-\epsilon_{UV}-1} = \left[\frac{-1}{\epsilon_{UV}} (\alpha^2)^{-\epsilon_{UV}} \right]_1^\infty = \frac{1}{\epsilon_{UV}}, \quad (2.52)$$

A kettő összegeként

$$L = \frac{-i}{8\pi^2} \left[\frac{1}{\epsilon_I} + \frac{1}{\epsilon_{UV}} \right]. \quad (2.53)$$

adódik, mivel a két sorfejtés véges tagjai kiejtik egymást.

2.5 A SZTATIKUS KVARK POTENCIÁL IMPULZUSTÉRBE

2.5.1 Renormálás

Az előzőekben kiszámítottam a sztatikus kvark potenciálhoz járulékot adó gráfokat, az irodalomból jól ismert egyhurok-rendű bozonpropagátor és a tadpole-gráfok kivételével [13, 48]. Néhány gráf esetében divergenciák léptek fel; ezektől renormálás révén lehet megszabadulni. A sokféle lehetőség közül a leggyakrabban használatos $\overline{\text{MS}}$ programot közvetem, így a későbbiekben a sztatikus kvark potenciálból adódó csatolási állandót a $g_{\overline{\text{MS}}}$ csatolási állandóval hozom először kapcsolatba.

A gráf

A (2.12) képletben a Wick-forgatást nem is kell végrehajtanunk, hiszen a két sztatikus forrás közötti impulzuscseré időszerű komponense 0, így a gráf járuléka

$$G_A = ig^2 C(R) \frac{1}{\mathbf{k}^2 + M_W^2} = R_A. \quad (2.54)$$

Ez természetesen véges mennyiség, így renormálásra nincs szükség.

B, C, D, E gráf

A B gráf járuléka tisztán abeli, így ezt figyelmen kívül hagyhatjuk, a másik három gráf járuléka pedig csak a nemabeli részét kell figyelembe vennünk.

$M_W \neq 0$

$$\begin{aligned} G_{B+C+D+E}^{\text{nemabeli}} &= \frac{ig^4}{16\pi^2} C(R)C(G) \left[\frac{1}{\mathbf{k}^2 + M_W^2} \left(\frac{1}{\epsilon} + \ln(4\pi) - \gamma + \ln \left(\frac{\mu_0^2}{M_W^2} \right) \right) \right. \\ &\quad \left. - \frac{1}{\sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M_W^2 \mathbf{k}^2}} \ln \left(\frac{\mathbf{k}^2 + \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M_W^2 \mathbf{k}^2}}{\mathbf{k}^2 - \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M_W^2 \mathbf{k}^2}} \right)^2 \right]. \end{aligned} \quad (2.55)$$

A divergenciák (vagyis az $\left[\frac{1}{\epsilon} - \gamma + \ln(4\pi)\right]$ -vel arányos tagok) eltávolítása után

$$R_{B+C+D+E}^{nemabeli} = \frac{ig^4}{16\pi^2} C(R)C(G) \left[\frac{1}{\mathbf{k}^2 + M_W^2} \ln \left(\frac{\mu_0^2}{M_W^2} \right) - \frac{1}{\sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M_W^2 \mathbf{k}^2}} \ln \left(\frac{\mathbf{k}^2 + \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M_W^2 \mathbf{k}^2}}{\mathbf{k}^2 - \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M_W^2 \mathbf{k}^2}} \right)^2 \right] \quad (2.56)$$

marad. Mielőtt ehhez hozzáadnánk a(z $\overline{\text{MS}}$) renormált egy-hurok rendű mértékbozon-propagátorból, illetve a tadpole-gráfokból adódó járulékot, hogy (végre) megkapjuk a sztatikus kvark potenciált, írjuk fel a 0 tömegű esetre is a két-bozon-cserés gráfok renormált járulékát.

$$M_W = 0$$

$$G_{B+C+D+E}^{nemabeli} = \frac{i}{8\pi^2 \mathbf{k}^2} g^4 C(R)C(G) \left[\frac{1}{\epsilon} - \gamma + \ln(4\pi) + \ln \left(\frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} \right) \right]. \quad (2.57)$$

A divergenciák $\overline{\text{MS}}$ kiküszöbölése a következő egyszerű eredményre vezet:

$$R_{B+C+D+E}^{nemabeli} = \frac{i}{8\pi^2 \mathbf{k}^2} g^4 C(R)C(G) \ln \left(\frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} \right). \quad (2.58)$$

2.5.2 Az impulzustérbeli potenciál

$M = 0$, QCD

Az egy-hurok-szintű renormált mértékbozon-propagátor II függelékben megadott képlete alapján a tiszta SU(3) mértékelméletbeli sztatikus kvark potenciál

$$\begin{aligned} R^{QCD} &= ig^2 C(R) \frac{1}{\mathbf{k}^2} + \frac{i}{8\pi^2 \mathbf{k}^2} g^4 C(R)C(G) \ln \left(\frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} \right) \\ &\quad + \frac{i}{(4\pi)^2} g^4 C(G)C(R) \frac{1}{\mathbf{k}^2} \left(\frac{5}{3} \ln \frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} + \frac{31}{9} \right) \\ &= \frac{ig^2 C(R)}{\mathbf{k}^2} \left[1 + \frac{g^2 C(G)}{16\pi^2} \left(\frac{11}{3} \ln \frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} + \frac{31}{9} \right) \right], \end{aligned} \quad (2.59)$$

amivel sikerült reprodukálni az irodalomból ismert egy-hurok szintű eredményt [22, 49, 50, 51].

$M \neq 0$, SU(2)–Higgs-modell

Az egyhurok-rendű (renormált) mértékbozon-propagátorra és a tadpole-gráfok járulékára vonatkozó képletek és a (2.56) képlet alapján az impulzustérben felírt SU(2)–Higgs-modellbeli

sztatikus kvark potenciál:

$$\begin{aligned}
 V_{1\text{-loop}}(k) = & -\frac{3g^4}{32\pi^2} \frac{1}{k^2 + M_W^2} \\
 & \left\{ \frac{k^2 + M_W^2}{k} \frac{2}{\sqrt{k^2 + 4M_W^2}} \log \frac{\sqrt{k^2 + 4M_W^2} - k}{\sqrt{k^2 + 4M_W^2} + k} + \right. \\
 & \frac{1}{k^2 + M_W^2} \left[\frac{1}{24R_{HW}^2} (86R_{HW}^2 k^2 - 9(6 - 3R_{HW}^2 + R_{HW}^4)M_W^2) \log \frac{\mu_0^2}{M_W^2} \right. \\
 & \quad \left. + \frac{1}{8}(13k^2 - 20M_W^2)F(k^2; M_W^2, M_W^2) \right. \\
 & \quad \left. - \frac{1}{24} \left((R_{HW}^2 - 1)^2 \frac{M_W^4}{k^2} + k^2 + 2(R_{HW}^2 - 5)M_W^2 \right) F(k^2; M_W^2, M_H^2) \right. \\
 & \quad \left. + \frac{R_{HW}^2 \cdot \log R_{HW}}{12(R_{HW}^2 - 1)} (k^2 + (9R_{HW}^2 - 17)M_W^2) \right. \\
 & \quad \left. + \frac{1}{72R_{HW}^2} (R_{HW}^2 k^2 + 3(-18 + R_{HW}^2 - 11R_{HW}^4)M_W^2) \right] \Bigg\}, \tag{2.60}
 \end{aligned}$$

ahol $F(k^2; m_1^2, m_2^2)$ a tömeges elméletek hurokintegráljaiból jól ismert

$$\begin{aligned}
 F(k^2; m_1^2, m_2^2) = & 1 + \frac{m_1^2 + m_2^2}{m_1^2 - m_2^2} \log \frac{m_1}{m_2} + \frac{m_1^2 - m_2^2}{k^2} \log \frac{m_1}{m_2} \\
 & + \frac{1}{k^2} \sqrt{(m_1 + m_2)^2 + k^2} ((m_1 - m_2)^2 + k^2) \log \frac{1 - \sqrt{\frac{(m_1 - m_2)^2 + k^2}{(m_1 + m_2)^2 + k^2}}}{1 + \sqrt{\frac{(m_1 - m_2)^2 + k^2}{(m_1 + m_2)^2 + k^2}}}. \tag{2.61}
 \end{aligned}$$

- Eredményem megegyezik M. Laine általános R_ξ mértékben végrehajtott számolásának eredményével.
- A $k \rightarrow 0$ infravörös határesetben a képletben több divergens tag is szerepel, ezek azonban várakozásunknak megfelelően kiejtik egymást.

3. FEJEZET

*

A koordinátatérbeli potenciál

3.1 FOURIER-TRANSZFORMÁCIÓ

Az SU(2)–Higgs sztatikus potenciál kiszámításának elsődleges motivációja a kontinuum-térelméletben és a rácstérelméletben használatos csatolási állandók összevetése volt. Ehhez azonban koordinátatérbeli kifejezésre van szükség, hogy arra a Sommer-féle definíciót [52],

$$g^2 \propto -x^2 \left. \frac{dV}{dx} \right|_{x=\text{const.}} \quad (3.1)$$

vagy ennek rácstérelméleti megfelelőjét [7] alkalmazhassuk.

A Fourier-transzformáción kívül egy távolság szerinti differenciálást is el kell végezni. A koordinátatengelyek alkalmas megválasztásával a háromdimenziós Fourier-transzformáció rövid úton visszavezethető egydimenziósra. Kézenfekvőnek tűnik az a megközelítés, hogy ezután (még impulzustérben) a differenciálást hajtjuk végre, majd a kapott kifejezést Fourier-transzformáljuk: ekkor a $\frac{d}{dz}$ differenciáloperátor egyedül az e^{ipz} tagra hat, ami egy ip szorzót eredményez. Ennek eredményeképpen azonban az $\left(\frac{1}{p^2+M^2}\right)^2$ -tel arányos tag a Fourier-transzformáció során már nem $p^2 dp$ -vel, hanem $p^3 dp$ -vel szorozódik, így a kifejezés bonyolultsága miatt elkerülhetetlen numerikus integrálás ∞ -beli felső határának valamely elég nagy véges értékkel történő helyettesítése nem lehetséges.

Így tehát először a (háromról egydimenziósra redukált) Fourier-transzformációt kell végrehajtani, majd a kapott kifejezést (bonyolultsága miatt) numerikusan kell differenciálni a távolság szerint.

3.1.1 3 dimenzió $\rightarrow$ 1 dimenzió

A 3 dimenziós Fourier-transzformáció helyett elegendő 1 dimenziósat végrehajtani, mivel a transzformálandó kifejezésben a hármassimpulzus csak négyzetes alakban, tehát skaláris kombinációban bukkan fel. Először a

$$\int \int \int_{-\infty}^{\infty} \frac{1}{(2\pi)^3} e^{i\mathbf{k}\cdot\mathbf{r}} \cdot f(k^2) dk_x dk_y dk_z \quad (3.2)$$

kifejezést kell polárkoordinátarendszerbe átírni. Ehhez a derékszögű koordinátatengelyeket megválaszthatjuk úgy, hogy a sztatikus kvarkból az antikvarkba mutató $\mathbf{r}$ helyvektornak csak x -komponense legyen. Ekkor a

$$k_x = k \cos \vartheta, \quad k_y = k \sin \vartheta \sin \varphi, \quad k_z = k \sin \vartheta \cos \varphi, \quad (3.3)$$

választással

$$(3.2) = \int_0^{2\pi} d\varphi \int_0^\pi d\vartheta \sin \vartheta \int_0^\infty dk k^2 e^{ikr \cos \vartheta} f(k^2). \quad (3.4)$$

A φ szerinti integrálás egy triviális 2π szorzófaktorot ad.

A ϑ szerinti integrálás is könnyen végrehajtható:

$$\int_0^\pi d\vartheta \sin \vartheta \rightarrow \int_1^{-1} d(\cos \vartheta), \quad (3.5)$$

így

$$\begin{aligned} (3.2) &= 2\pi \int_0^\infty dk k^2 \int_1^{-1} dw e^{ikx \cdot w} f(k^2) = 2\pi \int_0^\infty dk k^2 \frac{e^{-ikx} - e^{ikx}}{ikx} f(k^2) \\ &= \frac{-4\pi}{x} \int_0^\infty dk k \sin(kx) f(k^2). \end{aligned} \quad (3.6)$$

A háromdimenziós integrál egydimenziósra való visszavezetése tehát (a $(2\pi)^{-3}$ faktor beolvasztásával együtt) a

$$\text{Jac} = -\frac{\pi k \sin(kx)}{2\pi^3 x} \quad (3.7)$$

Jacobi-determinánssal való szorzással írható le – ezután már csak a k szerinti integrálást kell elvégezni.

3.2 A FAGRÁF SZINTŰ JÁRULÉK

Az

$$R_1 = i \frac{3}{4} \frac{g^2}{k^2 + M_W^2}. \quad (3.8)$$

fagráf szintű potenciáljárulék analitikusan is könnyen kiértékelhető (pl. a reziduum-tétel segítségével).

$$\int_0^\infty dk (R_1) \cdot \text{Jac} = -\frac{3\pi g^2}{8\pi^3 x} \cdot \text{Re} \int_0^\infty dk \frac{k e^{(ikx)}}{k^2 + M_W^2} = -\frac{3}{16\pi x} g^2 e^{-M_W x}, \quad (3.9)$$

ahol Re valamely komplex mennyiség valós részét jelöli.

A kapott kifejezés -1 -szeresét x szerint differenciálva, majd a távolságot $x = 1$ szerint rögzítve fagráf szinten

$$\text{Potenciál} = -\frac{3}{8\pi e} \cdot g_{\overline{\text{MS}}}^2 = -0.043912 \cdot g_{\overline{\text{MS}}}^2 \quad (3.10)$$

adódik.

A fenti választás a tömegdimenziójú mennyiségek valamely M^0 tömegparaméterrel történő dimenziótlantításának felel meg.

Az egyhurokrendű korrekció ezt

$$\text{Potenciál} = -0.043912 \cdot g_{\overline{\text{MS}}}^2 + \dots \cdot g_{\overline{\text{MS}}}^4 \quad (3.11)$$

alakban módosítja, ahonnan már csak egy lépés a potenciálból származtatható, illetve az $\overline{\text{MS}}$ csatolási állandó közötti kapcsolat meghatározása.

3.3 AZ EGYHUROK-RENDŰ JÁRULÉK

3.3.1 Numerikus integrálás

Az impulzustérbeli potenciál egyhurok-rendű tagjának bizonyos részei analitikusan is Fourier-transzformálhatóak. Ilyen többek között a dimenziós regularizáció során bevezetett μ_0 tömegparamétert tartalmazó tag.

Bár a μ_0 -független részből is leválasztható néhány, analitikusan kezelhető tag, ezt a szétválasztást elvetettem, ugyanis a *Maple* programmal történő numerikus integrálás során a néhány egyszerű tag kiiktatásából fakadó időnyereség igen csekély. Nem így járt el M. Laine [12], így az ő részben analitikus eredményeivel való összehasonlítás eredményem helyességének újabb ellenőrzésére adott lehetőséget.

Végül a μ_0 -függő részt numerikusan is integráltam; ennek eredménye visszaadta az analitikus számolását, ami a használt numerikus módszer helyességét támasztja alá.

A numerikus integrálás során először dimenziótlanítani kell a tömegdimenziójú mennyiséget. Erre több lehetőség is van, például a fagráf-szintű W -bozon-tömeg (M_W^0), az egyhurokszintű W -bozon-tömeg (M_W^1), vagy a rácsszimulációkban használt M_{screen} árnyékolási tömeg. A különböző tömegparaméterek csak a csatolási állandó magasabb rendjeiben térnek el egymástól, így bármelyikkel hajtjuk is végre a Fourier-transzformációt, olyan eredményt kapunk, mely könnyen összevethető egy másik tömegparaméterrel végrehajtott számolás eredményével. Az eljárást ezért a kézenfekvő M_W^0 választás mellett mutatom be részletesen, bár a fizikai alkalmazásokhoz egy ettől eltérő (de az itt bemutatandó módszerrel ugyanúgy kezelhető) tömegparamétert, az árnyékolási tömeget választottam (lásd a 3.4 szakaszt).

A $V(x)$ potenciált $x = 1$ körül több pontban kell meghatározni, hogy az x szerinti numerikus differenciálás megbízható eredményt adjon. A feladat nem magától értetődő: x nem lehet túlságosan távol az 1-től, hiszen lineáris közelítést kívánunk alkalmazni. Másrészt x nem lehet túlságosan közel sem az 1-hez, hiszen az egyes pontokban végrehajtott numerikus integrálások hibái jóval kisebbek kell legyenek, mint a különböző pontokban talált értékek különbségei. Az $x = 0.96$, $x = 0.98$, $x = 1.00$, $x = 1.02$, $x = 1.04$ választás mindkét feltételnek megfelelt. A koordinátatérbeli potenciált az integrandusban szereplő $R_{HW} = M_H/M_W$ hányados kilenc különféle értéke esetén kívántuk meghatározni.

Az egyes numerikus integrálások során felmerül a kérdés: hol lehet levágni az elvileg $+\infty$ -ig futó integrált? Más szóval: hogyan hajtsuk végre a numerikus integrálást, hogy hibája kicsi legyen és jól kezelhető.

Azt találtam legcélszerűbbnek, ha az oszcilláló integrált úgy bontjuk több részre, hogy az egymás utáni részek ellenkező előjelű járulékot adjanak, és ezen járulékok abszolút értéke a lehető legkisebb. Abban a tartományban, ahol a függvény már lassan lecseng, a Jacobi-determinánsból adódó szinuszfüggvény határozza meg az integrandus jellegét. Ez annyit tesz, hogy míg a függvény zérushelyei egzaktan megegyeznek a szinuszfüggvény gyökeivel, a maximumok és a minimumok is a megkövetelt pontossági határon belül a szinuszfüggvény szélsőértékeivel egyeznek meg. Kétféle logikus választás lehetséges. Egyrészt integrálhatunk nullhelytől nullhelyig, úgy, hogy a szinuszfüggvény félegész számú periódust halad előre egy integrálási tartományon belül – ekkor az egymás utáni intervallumok járuléka nyilvánvalóan ellentétes előjelű. Másrészt integrálhatunk maximumtól minimumig. Könnyen belátható, hogy a második lehetőséget célszerű követni; az egymás utáni ellentétes előjelű negyedperiódusok így majdnem

teljesen kiejtik egymást. (Az is jól látszik, hogy a másik “logikus választás” a legrosszabb a félegész-periódusú integrálási intervallumok között.)

Milyen numerikus integrálási formulát alkalmazzunk? Hány és milyen hosszú intervallumot kell felvenni? Hány osztópontot kell felvenni az egyes intervallumokban?

A téglalap-, vagy a trapékszabály segítségével is kellő pontosság érhető el, azonban ekkor sok osztópont felvétele szükséges: a fenti numerikus integrálási módszerekkel h^2 pontosság érhető el (ahol h a szomszédos osztópontok közti távolság). Bonyolultabb formulák esetén az integrálási intervallum szélein levő néhány pontot különböző súlyfaktorokkal kell figyelembe venni; nyilvánvalóan néhány száz osztópont esetén mintegy tíz “szélső” pont ilyen figyelembe vétele elhanyagolható gépidő-növekedéssel jár. Így a Numerical Recipes [53] c. könyvben található h^5 pontosságú képletet választottam (lásd alább).

Egy 40 Mbyte memóriával rendelkező személyi számítógépen úgy találtam, hogy nagyságrendileg 1000 osztópont vehető fel anélkül, hogy a *Maple*-nek memóriakezelési nehézségei lennének. A dimenziótlantított argumentumú integrandust 15π hosszúságú intervallumokra osztottam fel – azaz az egyes intervallumok felső határának $(15 * N + \frac{1}{2}) \cdot \pi$ -t választottuk – ekkor a numerikus integrálás hibája elegendően kicsi volt. Erről úgy győződtem meg, hogy 180, 360, 540 és 720 osztópont felvételével hajtottuk végre a numerikus integrálást; az így kapott eredmények kielégítő gyorsaságú konvergenciája alapján arra a következtetésre jutottam, hogy nincs szükség 720 osztópontonál többre.

4 intervallum felvétele gyakorlatilag elegendőnek bizonyult. Ez az állítás a következőképpen értendő. Az integrandusban két változtatható paraméter szerepel: az x távolság és az R_{HW} tömegarány. Kísérletezgetések során kiderült, hogy a 4. intervallum utáni járulékok nemcsak elég gyorsan csengenek le, hanem a megkövetelt pontosságon belül függetlenek R_{HW} -tól. Így az 5.–20. intervallumok járulékát az öt különböző x érték esetén elég volt egyszer–egyszer kiszámítani; az így kapott érték segítségével az első négy intervallumbeli járulékok összegét korrigálni tudtam. Végezetül azt is megfigyeltem, hogy az egymást követő intervallumokban egyre kevesebb pont is elég a megkövetelt pontosság eléréséhez – ami természetesen az integrandus lecsengő jellegéből fakad. Így az első intervallumot 720, a másodikat 540, a harmadikat 360, a negyediket 180 osztóponttal integrálva a vizsgált fizikai pontokban meg tudtam határozni a koordinátatérbeli potenciált. Ehhez a következő utasítást kapta a *Maple*:

```
sup[0]:=0.001; f:='f': for f from 1 to 4 do;
sup[f]:=(15*f+0.5)*Pi/x;
inf[f]:= sup[f-1];
q[f]:=sup[f]-inf[f]:
for h from 1 to (5-f) do: N[h]:= 180*h:
eredmeny[f][h]:= evalf((q[f]/N[h])*((3/8)* evalf(subs(k=inf[f], S2))+
(7/6)* evalf(subs(k=inf[f]+q[f]/N[h], S2)) +
(23/24)* evalf(subs(k=inf[f]+2*q[f]/N[h], S2)) +
sum(evalf(subs(k=inf[f]+ j*q[f]/N[h], S2)),j=3..N[h]-3) +
(23/24)* evalf(subs(k=inf[f]+ (N[h]-2)*q[f]/N[h], S2)) +
(7/6)* evalf(subs(k = inf[f]+ (N[h]-1)*q[f]/N[h], S2)) +
(3/8) * evalf(subs(k=inf[f]+ N[h]*q[f]/N[h], S2)))));
print(eredmeny[f][h]); od; od;
```

ahol S2 az integrandus.

	$x = 0.96$	$x = 0.98$	$x = 1.00$	$x = 1.02$	$x = 1.04$
5.	+0.00001458006	+0.00001420744	+0.00001385120	+0.00001351032	+0.00001318388
6.	−0.00001018534	−0.00000992769	−0.00000968133	−0.00000944556	−0.00000921974
7.	+0.00000755733	+0.00000736764	+0.00000718624	+0.00000701261	+0.00000684628
8.	−0.00000585143	−0.00000570546	−0.00000556585	−0.00000543222	−0.00000530419
9.	+0.00000467690	+0.00000456082	+0.00000444979	+0.00000434350	+0.00000424166
10.	−0.00000383144	−0.00000373675	−0.00000364617	−0.00000355946	−0.00000347636
11.	+0.00000320127	+0.00000312245	+0.00000304704	+0.00000297485	+0.00000290566
12.	−0.00000271822	−0.00000265150	−0.00000258768	−0.00000252657	−0.00000246800
13.	+0.00000233927	+0.00000228202	+0.00000222725	+0.00000217480	+0.00000212454
14.	−0.00000203619	−0.00000198648	−0.00000193892	−0.00000189338	−0.00000184974
15.	+0.00000178975	+0.00000174616	+0.00000170446	+0.00000166452	+0.00000162624
16.	−0.00000158652	−0.00000154796	−0.00000151106	−0.00000147573	−0.00000144186
17.	+0.00000141682	+0.00000138245	+0.00000134957	+0.00000131807	+0.00000128788
18.	−0.00000127359	−0.00000124275	−0.00000121324	−0.00000118498	−0.00000115789
19.	+0.00000115153	+0.00000112369	+0.00000109705	+0.00000107154	+0.00000104708
20.	−0.00000104661	−0.00000102135	−0.00000099717	−0.00000097402	−0.00000095182
$\sum_0$	+0.818359 e-5	+0.797273 e-5	+0.777118 e-5	+0.757829 e-5	+0.739362 e-5
$\sum_1$	+0.873312 e-5	+0.850899 e-5	+0.8294735 e-5	+0.808968 e-5	+0.7893345 e-5
$\sum_2$	+0.862392 e-5	+0.840247 e-5	+0.8190778 e-5	+0.798818 e-5	+0.7794198 e-5
$\sum$	+0.8679 e-5	+0.8456 e-5	+0.8243 e-5	+0.8039 e-5	+0.7844 e-5

3.1. táblázat: Az első négy integrálási intervallum utáni járulékok

A második táblázat azt mutatja meg, hogy az első négy intervallum esetében egyre kevesebb osztópont figyelembevétele is elég a megkövetelt pontossághoz. A harmadik táblázat a koordinátatérbeli potenciál különböző értékeit tartalmazza R_{HW} és x különböző értékei mellett.

Az együtthatókat úgy normáltam, hogy a potenciál alakja $x = 1$ -ben

$$V = \text{const.} \cdot g^2 (1 + g^2 * \dots) \quad (3.12)$$

legyen; a fenti együtthatók írandók $\dots$ helyébe.

A 3.1 táblázatban $\sum_0$ adja az 5.–20. intervallumok járulékeinak összegét. Mivel ez egy téglalap-összeg, könnyen finomítható: $\sum_1$ és $\sum_2$ trapéz-szabályon alapuló felső illetve alsó becslés. A továbbiakban az ezekből kapott $\sum$ becslést alkalmazzuk a numerikus integrálás során az első négy integrálási intervallum kizárólagos figyelembevételéből fakadó hiba korrigálására. $\sum$ hibája a kiírt utolsó tizedesjegyben legfeljebb 5.

Az $R_{HW} = 49/80$, $x = 0.96$ értékek mellett felvett 3.2 táblázat azt mutatja meg, hogy az első négy intervallum esetében egyre kevesebb osztópont figyelembevétele is elég a megkövetelt pontossághoz. Az eredmények szemmel láthatóan pontosabbak, mint a 3.1 táblázatbeli értékek; ennek megfelelően a különböző R_{HW} tömegarányokra és x távolságokra adódó végeredményt tartalmazó 3.3 táblázat adatait is 7 tizedesjegyre adtam meg.

A koordinátatérbeli $SU(2)$ -Higgs-potenciál különböző R_{HW} és x értékeknél felvett értékeit a 3.3 táblázat foglalja össze.

Az integrandus (2.60) látszólag szinguláris $R_{HW} = 1$ -re; voltaképpen több divergens tag is fellép, melyeknek összege véges lesz, azonban a *Maple* ezeket a divergenciákat nehezen tudja

	180	360	540	720
1.	+0.0514051901709534	+0.0512451778906175	+0.0512385118271583	+0.0512376695413435
2.	-.0001132248658153	-.0001133186132436	-.0001133222837346	
3.	+0.0000422640841745	+0.0000423012037429		
4.	-.0000228928299680			
5.-	.8679 e-5			
Σ	.05115253204			

3.2. táblázat: Az osztópontok számának növelésének hatása az első négy intervallum járulékára

R_{HW}	$x = 0.96$	$x = 0.98$	$x = 1.00$	$x = 1.02$	$x = 1.04$
19/80	.0511525	.0496946	.0483044	.0469767	.0457072
35/80	.0207696	.0199157	.0191173	.0183698	.0176687
49/80	.0149091	.0141733	.0134907	.0128565	.0122665
64/80	.0126144	.0119262	.0112902	.0107017	.0101563
1	.0115523	.0108874	.0102740	.0097076	.0091840
1.2	.0109418	.0102910	.0096915	.0091385	.0086279
1.5	.0101157	.0094841	.0089032	.0083684	.0078755
2	.0079148	.0073306	.0067960	.0063064	.0058577
3	-.0022005	-.0025787	-.0029117	-.0032040	-.0034596

3.3. táblázat: A koordinátatérbeli potenciál

kezeln. Ezért az $R_{HW} = 1$ -hez tartozó pontot az $R_{HW} = 0.9999$ és az $R_{HW} = 1.0001$ pontokra kapott eredmény számtani közepeként számítottam ki.

A μ -függő tag

Az előzőekhez teljesen hasonló módszerrel a potenciál μ -függő tagját is Fourier-transzformáltam. Világos azonban, hogy ez a tag számunkra sokkal kevésbé bír közvetlen fizikai jelentéssel, mint a μ -független tag: mivel nem kívánunk renormalizációs csoport vizsgálatot végezni, nyugodtan élhetnénk a $\mu = M_W$ választással – ekkor a μ -függő tag járuléka 0.

A μ -függő tag azonban nagyon egyszerűen végigszámolható: a fagráf-szinten kiszámolt (3.9) mellett egyetlen újabb integrál bukkan fel:

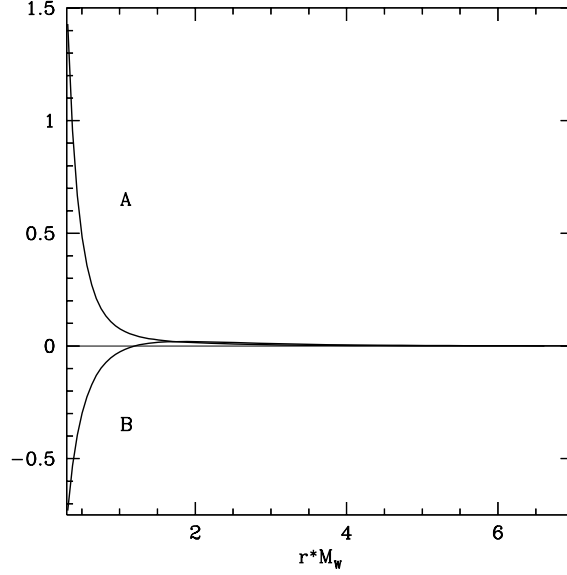
$$\text{Re} \int_0^\infty dk \frac{k e^{(ikx)}}{(k^2 + M_W^2)^2} \quad (3.13)$$

melynek kiértékeléséhez a

$$\int_0^\infty \frac{k \cos k}{(k^2 + 1)^2} dk = \frac{\pi^2}{e} \frac{2189}{450} = 0.1766194388 \quad (3.14)$$

összefüggést használjuk fel. A koordinátatérbeli potenciálban

$$\frac{V(r)}{M_W} = -\frac{3g^2}{16\pi} \frac{\exp(-M_W^0 r)}{M_W r} + \frac{g^4}{16\pi^2} (A + B \log(\mu^2/M_W^2)) \quad (3.15)$$

3.1. ábra: A $g^4/(16\pi^2)$ tag szorzófüggvénye – A görbe –, illetve a $g^4/(16\pi^2) \log(\mu^2/M_W^2)$ tagé – B görbe – mint a W tömeggel szorzott távolság függvénye. $R_{HW}=0.8314$.

szereplő A és B függvényeket ezáltal megadtuk. $M_W^0 = M_W - \delta M_W$; δM_W az egyhurok-rendű tömegkorrekció. Mivel δM_W skála-függő, M_W^0 is az.

Az eredményeinket a 3.1 és a 3.2 ábra tünteti fel. Itt a kétváltozós függvénynek egy-egy változóját rögzített: az első esetben az R_{HW} tömegarány az elektrogyenge fázisátmenet végpontját jellemző értékkel egyenlő [54], a másik esetben a dimenzióatlanított távolságot egységnyi.

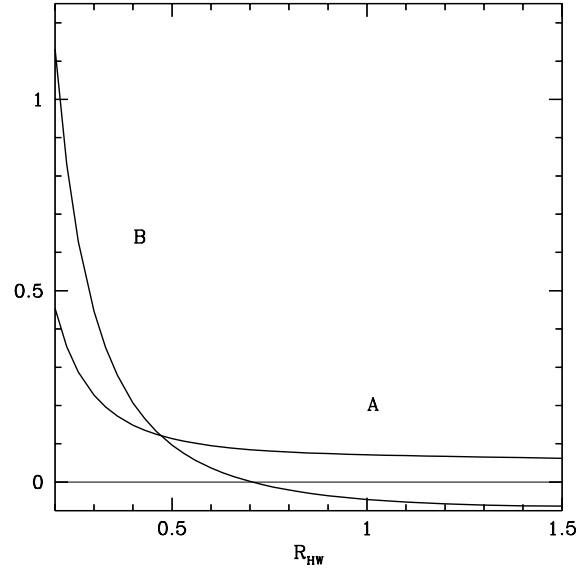
3.3.2 Numerikus differenciálás

A csatolási állandó definíciójában a potenciál hely szerinti deriváltja fog szerepelni. Ehhez a 3.3 táblázat eredményein kell numerikus differenciálást végrehajtani. Ehhez a különböző R_{HW} értékekhez tartozó pont-ötösökre másodfokú polinomokat illesztettem, melyeknek $x = 1$ -beli meredeksége adta meg a deriváltat. Mint a numerikus differenciálásnál általában, az így kapott érték jóval kevésbé pontos, mint a potenciálra kapott értékek, azonban még így is gyakorlati céljainkhoz megfelelően pontos értékeket kaptunk. Az eredményeket a 3.4 táblázat foglalja össze.

3.4 A POTENCIÁL ALAPJÁN DEFINIÁLT CSATOLÁSI ÁLLANDÓ

A potenciálra kapott (3.11) típusú kifejezés alapján definiálni kívánunk egy $g_R(r)$ csatolási állandót, mely a számolásban használt $g_{\overline{\text{MS}}}$ csatolási állandóval

$$g_R^2(r) = g_{\overline{\text{MS}}}^2(\mu) \left(1 + g_{\overline{\text{MS}}}^2(\mu) \cdot \dots \right) \quad (3.16)$$

3.2. ábra: A $g^4/(16\pi^2)$ tag szorzófüggvénye – A görbe –, illetve a $g^4/(16\pi^2) \log(\mu^2/M_W^2)$ tagé – B görbe – mint $R_{HW} = M_H/M_W$ függvénye, $x = M_W^{-1}$ távolságérték mellett.

R_{HW}	$\left(-\frac{dV}{dx}\right)_{x=1}$
19/80	0.06804(3)
35/80	0.03874(3)
49/80	0.03301(3)
64/80	0.03070(3)
1	0.02958(3)
1.2	0.02890(3)
1.5	0.02798(3)
2	0.02569(3)
3	0.01572(3)

3.4. táblázat: A potenciál μ -független részének hely szerinti numerikus deriváltja.

viszonyban áll. A Coulomb-potenciál (vagy az ennél valamivel általánosabb QCD-potenciál) és a belőle származtatható elektromos töltés közti kapcsolat lényegében egyértelmű

$$g_R^2(r) = \frac{1}{C_F} \frac{-\frac{dV}{dr}}{\frac{d}{dr} \int \frac{d^3k}{(2\pi)^3} \frac{\exp(i\vec{k}\vec{r})}{k^2}} \quad (3.17)$$

kapcsolata látszólag a tömeges elméletre is könnyen átvihető: a nevező integrandusába a propagátort kell beírni. A $k^2 + m^2$ tagban szereplő tömeg azonban többféleképp is megválasztható: a fagráf- illetve az egyhurok-szintű W-tömeg egyaránt beírható ide.

Az alábbiakban egy harmadik paraméter választunk, a rácstérelmélet alapján definiált *árnyékolási tömeget* [7], minthogy a fenti számolás fő motivációja a perturbatív és nemperturbatív eredmények összevetése.

A rácson könnyen mérhető r, t kiterjedésű Wilson-hurkokból $t \rightarrow \infty$ extrapolálással kaphatjuk meg a sztatikus potenciált, r különböző értékei mellett. Az így kapott $V_{\text{latt}}(r)$ függvényt egy néhány-paraméteres kifejezéssel kívánjuk leírni; legcélszerűbb választás a Yukawa-potenciál négyparaméteres rácsváltozata [7]. A távolság szerinti exponenciális lecsengést jellemző paraméter az árnyékolási tömeg, melyet M_{latt} -tal jelölünk. A különböző r értékek mellett (rácson) mért sztatikus potenciál értékek diszkrét r szerinti deriváltja alapján, a (3.17) képlethez hasonlóan definiálható egy csatolási állandót, melyet g_{latt} fog jelölni.

A fenti definíció könnyen átvihető a perturbatív számolásra: az egyhurok-szintű potenciálra négyparaméteres Yukawa-potenciált illeszthetünk, melyben az exponenciális lecsengést egy perturbatív “árnyékolási tömeg” határozza meg, M_{screen} . Ekkor a csatolási állandót

$$g_R^2(r) = \frac{1}{C_F} \frac{-\frac{dV}{dr}}{\frac{d}{dr} \int \frac{d^3k}{(2\pi)^3} \frac{\exp(i\vec{k}\vec{r})}{k^2 + M_{\text{screen}}^2}} \quad (3.18)$$

definiálja, mely az $\overline{\text{MS}}$ csatolási állandóval a következő kapcsolatban áll:

$$g_R^2(r) = g_{\overline{\text{MS}}}^2(\mu) \left[1 + \frac{1}{2} \left(1 - \frac{M_W^0}{M_{\text{screen}}} \right) \right] + \frac{g_{\overline{\text{MS}}}^4(\mu)}{16\pi^2} \left(C + D \log \frac{\mu^2}{M_W^2} \right), \quad (3.19)$$

ahol az utolsó tagban szereplő M_W -t akár fagráf szintű, akár egyhurok-szintű W-tömegnek választhatjuk, hiszen a korrekció csak g^6 rendű. A C és D függvények R_{HW} -től és az árnyékolási tömegtől függenek.

Az egyhurok-rendű W-tömeg választásának szintén komoly előnyei vannak [12]. Ennek oka az, hogy a potenciál-kifejezésben szereplő μ -függő tagok kizárólag az egy-hurok-szintű mértékbozon-propagátorból adódnak, melyet egy tömegrenormálással is figyelembe vehetünk. Így a μ -függés teljesen kiküszöbölhető, és a két csatolási állandó között a

$$g_{\text{Laine}}^2(M^{-1}) = g_{\overline{\text{MS}}}^2(M_W^1) \left[1 + \frac{1}{2} \left(1 - \frac{M}{M_W^1} \right) \right] + \frac{g_{\overline{\text{MS}}}^4(M_W^1)}{16\pi^2} f(R_{HW}) \quad (3.20)$$

kapcsolatot kapjuk.

A fenti két megközelítés természetesen ekvivalens; a vizsgált fizikai pontokban a megfelelő függvények numerikus eltérése kicsi. Ezt jól szemlélteti a 3.5 táblázat, mely a rácsszimulációk

során használt különböző Higgs-tömegekhez tartozó árnyékolási tömegeket és csatolási állandókat foglalja össze. $R_{HW} = 0.8314$ a fázisátmeneti végpontnak felel meg. T_c a fázisátmenet kritikus hőmérséklete.

R_{HW}	.2049	.4220	.595	.8314
T_c (GeV)	38.3	72.6	100.0	128.4
M_{latt} (GeV)	84.3(12)	78.6(2)	80.0(4)	76.7(24)
$g_{\text{latt}}^2(M^{-1})$	.5630(60)	.5788(16)	.5782(25)	.569(4)
M_{screen} (GeV)	74.97	80.44	80.70	81.77
$g_{\overline{\text{MS}}}^2(T_c)$	0.540	0.592	0.585	0.570
$g_{\text{Laine}}^2(T_c)$	0.589	0.589	0.579	0.562

3.5. táblázat: A különböző Higgs-tömegekhez tartozó tömegparaméterek és csatolási állandók.

A (3.19) egyenletben szereplő C és D függvények különböző R_{HW} tömegarányok esetén felvett értékeit a 3.6 táblázat tartalmazza. Az árnyékolási tömeget itt $M_{\text{screen}} = M_W = 80$ GeV-nek választottuk.

R_{HW}	C	D
0.2	-41.54	-22.19
0.3	-8.26	-6.58
0.4	-6.47	-1.12
0.5	-5.66	1.39
0.6	-5.23	2.74
0.7	-4.98	3.55
0.8	-4.83	4.06
0.9	-4.72	4.39
1.0	-4.65	4.62
1.1	-4.59	4.78
1.2	-4.54	4.89
1.3	-4.50	4.98
1.4	-4.45	4.98
1.5	-4.40	5.01

3.6. táblázat: C és D értéke különböző R_{HW} tömegarányok esetén.

4. FEJEZET

*

Perturbatív és nemperturbatív mennyiségek összevetése

A (3.19) egyenlet a perturbációs számítás illetve a rácstérelmélet keretén belül definiált csatolási állandók között teremt kapcsolatot. Az elektrogyenge fázisátmenet perturbatív és nemperturbatív vizsgálatának összevetése során nehézséget, de legalábbis újabb hibaforrást jelentett a csatolási állandók eltérő definíciója – a sztatikus potenciál kiszámításának ez volt az egyik legfőbb motivációja. Ebben a fejezetben ezt a hibaforrást kiküszöbölve hasonlítjuk össze a véges hőmérsékletű fázisátmenetet jellemző termodinamikai mennyiségeket.

4.1 MIÉRT KELL A PERTURBÁCIÓSZÁMÍTÁS?

4.1.1 A csavaros eszű Arkhimédész

A közelítő módszerek kifejlesztése Arkhimédész nevéhez fűződik [55]. Bár már Euklidész is említi a kétoldali közelítés módszerének lehetőségét, Arkhimédész volt az, aki ennek jelentőségét felismerte: a kör területét beírt és körülírt sokszögekkel közelítette, és 96-szögek alkalmazásával három tizedesjegyre pontosan meghatározta a π számot. “Mechanikai módszere” – mely gyakorlatilag a differenciál- és integrálszámítás kezdetleges formája – is ezen alapult, és segítségével olyan bonyolult matematikai tételeket tudott bebizonyítani, melyek kortársai fejében meg sem fordultak.

Mechanikai módszerével kapott tételeit azonban Arkhimédész más módszerekkel is bebizonyította, mivel az előbbi megközelítést a szigorú görög geometria-szemlélet nem tekintette teljes értékűnek. A görög tudós maga is komoly fenntartásokkal tekintett módszerére – bár jelentőségét és hasznosságát nagyon pontosan látta.

A perturbációs számítás közelítő módszerének hasonlóképpen megvannak a maga óriási előnyei. Az alábbiakban ezekre térünk ki, de igyekszünk nem szem elől téveszteni hátrányait és korlátait.

4.1.2 A perturbációs számítás

- *Nem kívánom publikálni; csupán feljegyzem a tényeket, hogy Isten is tudjon róluk.*
- *Nem gondolod, hogy Isten ismeri ezeket a tényeket?* – kérdezte Hans Bethe.
- *A tényeket biztosan ismeri, de a tényeknek ezt a változatát lehet, hogy nem*
– válaszolta Szilárd Leó. [23]

A perturbációszámítás az elméleti fizika egyik leggyakrabban használt és leghasznosabb módszere. Klasszikus mechanikai alkalmazásai közül az adiabatikus invariánsok származtatását emelnénk ki [56], mely sokkal többet ad kezünkbe egy egyszerűen és hatásosan alkalmazható eszköznél. Az adiabatikus invariánsok segítenek felismerni a probléma mélyebb megértését, mely Dirac szavaival a következőt jelenti:

“Értem, hogy mit jelent egy egyenlet, ha a megoldását nagy vonalakban fel tudom vázolni anélkül is, hogy megoldanám.” [57]

Egy adott probléma esetén a lényeges mennyiségek elkülönítéséhez a dimenzióanalízisen kívül leginkább a perturbációszámítás nyújt kényelmes alapot.

A perturbációszámítás igazi alkalmazási területe a kvantumfizika. Történetileg ennél sokkal többről is szó van: a kvantumelmélet első megfogalmazása a klasszikus mechanika adiabatikus invariánsaira épült – Max Born klasszikus tankönyve [58] szerint

“kézenfekvő a feltevés, hogy csak az adiabatikusan invariáns mennyiségek kvantálhatók.”

Bár a kvantummechanika ma már más alapokon áll, a perturbációszámítás alkalmazásainak jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Túl az egyszerűen alkalmazható számítási módszer lenyűgöző numerikus eredményein, az eredményeket “értjük” is: tudjuk, milyen effektusok felelősek az elektron anomális mágneses momentumáért – és ez lényegesen fontosabb, mint magának a numerikus értéknek 10 tizedesjegy helyett 20-ra való ismerete.

A perturbációszámítás egy “könyvelési módszer”, mely számos esetben nagyon hatékonyan működik. Közelítő módszereink nem szükségszerűek; Schrödinger és Heisenberg a kvantummechanika két ekvivalens megfogalmazását teljesen eltérő matematikai alapra építette, így bizonyosan számos alternatív módja lehetséges a fizikai valóság feltérképezésének. A perturbációszámítás tehát egy módszer a sok közül, mely azonban mai szemléletünkhöz nagyon jól illeszkedik.

4.2 MIKOR ALKALMAZHATÓ A PERTURBÁCIÓSZÁMÍTÁS?

A perturbációszámítás, mint sorfejtés, akkor alkalmazható hatékonyan, ha az egymást követő rendekből adódó járulék erőteljesen csökken; ekkor a perturbációs sort adott rendben levágva gyakorlati céljainkra megfelelően pontos eredményt kaphatunk, melynek hibáját is elég pontosan meg tudjuk becsülni. Ez azt is jelenti, hogy ha a perturbációs sor egymást követő tagjai nem csengenek le elég gyorsan, akkor a perturbációszámítás eredményét nem tekinthetjük megbízhatónak.

Az elektromágneses fázisátmenet vizsgálata során súlyos infravörös problémák lépnek fel a magas hőmérsékletű szimmetrikus fázisban; az egy-hurok-rendű számolás eredményéhez a kéthurok-rendű $\mathcal{O}(100\%)$ -os korrekciót ad [6]. Így a fázisátmenet vizsgálatához nemperturbatív eszközökhöz kell folyamodnunk. Azonban az infravörös problémák csak a bozonikus szektorban lépnek fel – így a fermionikus szektor perturbatív kezelése lehetséges.

Valamennyire hasonló helyzet áll elő a MSSM-ben: az egyhurok-rendű számoláshoz képest a kéthurok-rendű korrekció nagy. Könnyen meggyőződhetünk azonban arról, hogy ez kis számú gráf számlájára írható, melyek az erős szektor vezető rendjét jelentik, így ésszerű a feltevés, hogy a perturbációszámítás magasabb rendjeiben az egymást követő rendek járuléka egyre kisebb lesz.

Jellegzetes nemperturbatív effektusok is felléphetnek; erre analógiaként az $f(x) = \exp(-1/x^2)$ függvény 0 körüli Taylor-sorfejtését tekinthetjük: a függvény összes 0 pontbeli deriváltja 0, így x 0-tól különböző értékeire is $f(x) = 0$ kellene hogy legyen. Az elektrogyenge fázisátmenet során generált barion-aszimmetria csak nem-perturbatív módszerekkel kezelhető, ugyanis a standard modell keretén belül nem rajzolható fel explicit barionszám-sértő Feynman-gráf.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a bariogenézis problémaköre a standard modell keretében kizárólag perturbatív módszerekkel nem tanulmányozható kielégítően.

Kézenfekvő módszer lenne a standard modell négydimenziós téridő rácson való kezelése – azonban a Nielsen–Ninoyima-tétel értelmében a fermionok egzakt királis szimmetriája nem valósítható meg a rácson [59]. Az utóbbi években a fermionok rácsatérelméleti kezelése sokat fejlődött, és ma már létezik olyan eljárás, mellyel a királis szimmetria igen pontosan megvalósítható, azonban ez (és minden más fermionikus rácshatást magában foglaló eljárás) olyan nagyméretű gépidő-növekedést von maga után, mely a gyakorlati alkalmazást egyelőre kizárja. Korábbi megjegyzéseink alapján azonban a fermionikus szektor nemperturbatív kezelésére nincs szükség, így a bozonikus (SU(2)–Higgs) szektor rácsra tétele mellett a fermionokat (és az U(1) szektort) perturbatív módon kezelhetjük. Ez a módszer az elektrogyenge fázisátmenet vizsgálatának egyik kidolgozott lehetősége; a másik gyakran használt módszer a perturbatív elemeket szintén tartalmazó *dimenziós redukció* módszere. (Utóbbira részletes összefoglalást ad [41, 60, 61], így erre részletesen nem térünk ki.)

Az elektrogyenge fázisátmenetet számos perturbatív megközelítésen alapuló munka is tárgyalja. Bár tudjuk, hogy a perturbatív eredmények önmagukban nem elegendőek a fázisátmenet leírására, bizonyos tartományokban jól működhet a perturbációs számítás. A perturbatív és nemperturbatív eredmények összevetése elvezethet egy olyan fizikai megértéshez, mely alapján nagy biztonsággal tippelhetjük meg, hogy egy bonyolultabb modellben (pl. MSSM) – melyben egyelőre nem áll rendelkezésünkre túl sok rácsszimulációs eredmény –, milyen paraméter-tartományban bízhatunk meg a perturbatív jóslatokban. Ennek felderítése a rácsszimulációkban vizsgált paraméter-tartomány megválasztása szempontjából igen nagy jelentőségű.

A következőkben arra fogok tehát bizonyítékot keresni, hogy az elektrogyenge fázisátmenet végpontjától távol a perturbációs számítás jól működik.

4.3 A FÁZISÁTMENET TERMODINAMIKAI JELLEMZŐI

Ebben a szakaszban az elektrogyenge fázisátmenet perturbatív és nemperturbatív úton meghatározott termodinamikai jellemzőit hasonlítom össze.

Perturbatív megközelítés

Az SU(2)–Higgs-modell kéthurok-rendben ismert véges hőmérsékletű effektív potenciálját vizsgáljuk [6]. A Higgs-tömeget a propagátor pólusa, azaz a $p^2 - M^2 = \Pi(p^2)$ egyenlet megoldása adja – ahol $\Pi(p^2)$ a Higgs-sajátenergia. Az effektív potenciálon alapuló megközelítés keretében megmutatható [4], hogy a fenti diszperziós relációban a $\Pi(p^2)$ sajátenergia $\Pi(0)$ -al való helyettesítése csak $g^5 v^2$ rendű korrekciót jelent,¹ tehát g^4 rendű pontosságot célzó számításokban alkalmazható. Ekkor a fagráf-szintű

$$V_{\text{fa}} = \frac{1}{2} m^2 \varphi^2 + \frac{1}{4} \lambda \varphi^4 \quad (4.1)$$

¹ v a Higgs-tér vákuum-várható értéke 0 hőmérsékleten

potenciálhoz adódó korrekció

$$\delta V = \frac{\varphi^2}{2} \left(\delta m^2 + \frac{1}{2\beta^2} \delta \lambda \right) + \frac{\delta \lambda}{4} \varphi^4, \quad (4.2)$$

ahol

$$\delta m^2 = \frac{9g^4 v^2}{256\pi^2}, \quad \delta \lambda = -\frac{9g^4}{256\pi^2} \left(\log \frac{M_W^2}{\mu^2} + \frac{2}{3} \right). \quad (4.3)$$

μ a renormálási skála, M_W pedig a 0 hőmérsékleten mért W-tömeg.

A perturbatív eredményeket a $\overline{\text{MS}}$ csatolási állandót a sztatikus potenciálból származtatott g_R csatolási állandóval összekapcsoló (3.19) egyenlet alapján korrigáltuk.

Nemperturbatív megközelítés

A nemperturbatív eredmények alapjául a négydimenziós SU(2)–Higgs-modellben végrehajtott szimulációkra [52, 54, 62, 63, 64] alapozzuk; a fermionok és az U(1) szektor perturbatív korrekcióval vehetők figyelembe. A Higgs-részecske tömegét a korrelációs függvény lecsengése határozza meg. A szimulációk során $L_t = 2, 3, 4, 5$ kiterjedésű véges hőmérsékletű rácsokat vizsgáltak; a mért adatok kiértékelésére jackknife és bootstrap technikák alkalmazásával történt [65]. A kontinuumbeli határértékek megállapítása a véges rácsállandó mellett meghatározott termodinamikai mennyiségekből a bozonikus elméletre jellemző $1/a^2$ -s véges rácsállandó-korrekciók figyelembevételével történt.

Kis Higgs-tömegek esetén a fázisátmenet erősen elsőrendű, a korrelációs hosszak nem túl nagyok, így kb. 50 GeV-ig a szimulációk szimmetrikus téridő-rácsokat vizsgáltak. A Higgs-tömeget növelve a korrelációs hosszak is nőnek, ami anizotróp rácsok használatát teszi szükségessé [66].

A vizsgált termodinamikai jellemzők

- *kritikus hőmérséklet* (T_c) – ahol az effektív potenciálnak két degenerált minimuma van
- *a rendparaméter ugrása* (φ_+)
- *látens hő* – az energiasűrűség diszkontinuitása (Q)
- *felületi feszültség* (σ) – a fázishatár két oldalának szabadenergia-sűrűség különbsége

Az összehasonlítás eredményeit a 4.1 táblázat foglalja össze; a vizsgált termodinamikai mennyiségek a kritikus hőmérséklet megfelelő hatványával vannak dimenziótlanítva. A zárójelben szereplő számok szokás szerint az utolsó kiírt tizedesjegy-egységekben mért hibákat jelentik.

A perturbatív eredmények hibái a nemperturbatív eredményekkel való összevetésből adódnak. A rácsszimulációkban a csatolási állandó és a Higgs-tömeg csak bizonyos pontossággal mérhető; így ezeknek a mennyiségeknek a perturbatív megfelelőkkel való összeegyeztetése eredményezi azt, hogy a perturbatív jóslat is inkább egy intervallum, mint egy konkrét érték.

M_H		16.4(7)	33.7(10)	47.6(16)	66.5(14)
g_R^2		0.561(6)	0.585(9)	0.585(7)	0.582(7)
T_c/M_H	pert	2.72(3)	2.28(1)	2.15(2)	1.99(2)
	nempert	2.34(5)	2.15(4)	2.10(5)	1.93(7)
φ_+/T_c	pert	4.30(23)	1.58(7)	0.97(4)	0.65(2)
	nempert	4.53(26)	1.65(14)	1.00(6)	0
Q/T_c^4	pert	0.97(7)	0.22(2)	0.092(6)	0.045(2)
	nempert	1.57(37)	0.24(3)	0.12(2)	0
σ/T_c^3	pert	0.70(10)	0.067(6)	0.022(2)	0.0096(5)
	nempert	0.77(11)	0.053(5)	0.008(2)	0

4.1. táblázat: A fázisátmenet perturbatív és nemperturbatív úton meghatározott termodinamikai jellemzőinek összehasonlítása.

4.4 A PERTURBATÍV ÉS NEMPERTURBATÍV EREDMÉNYEK ÖSSZEVETÉSE

Ha egyetlen paraméterrel kívánjuk jellemezni, hogy milyen mértékben egyeztethetők össze a perturbatív és nemperturbatív eredmények, célszerű az alábbi definíciót alkalmaznunk:

$$\text{pull} = \frac{\text{perturbatív átlag} - \text{nemperturbatív átlag}}{\text{perturbatív eredmény hibája} + \text{nemperturbatív eredmény hibája}} \quad (4.4)$$

A 4.1 táblázatban szereplő mennyiségek *pull* paramétereire a következő jelölést vezetjük be:

$$P_T = T_c/M_H \text{ pullja; } P_\phi = \varphi_+/T_c \text{ pullja; } P_Q = Q/T_c^4 \text{ pullja; } P_\sigma = \sigma/T_c^3 \text{ pullja.}$$

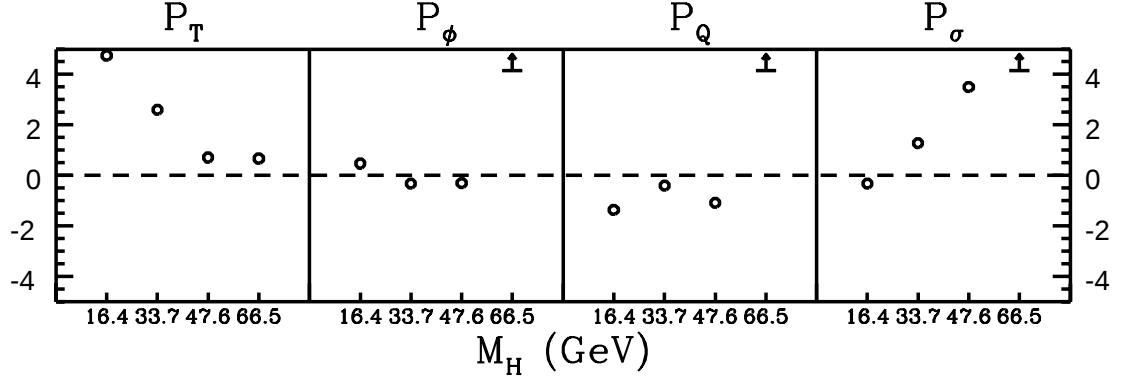
A különböző Higgs-tömegekre adódó *pull*okat a 4.2 táblázat és a 4.1 ábra foglalja össze.

m_H (GeV)	16.4(7)	33.7(10)	47.6(16)	66.5(14)
P_T	4.75	2.60	0.71	0.67
P_ϕ	0.47	-0.33	-0.3	32.5
P_Q	-1.36	-0.4	-1.08	22.5
P_σ	-0.33	1.27	3.5	19.2

4.2. táblázat: A különböző Higgs-tömegekhez tartozó *pull* értékek.

Nagy Higgs-tömegek esetén a *pull*-értékek erőteljesen megnőnek. Itt a perturbatív és nemperturbatív eredmények egymásnak ellentmondóak: az SU(2)–Higgs-modell 4-dimenziós Monte Carlo szimulációi és a dimenziós redukcióval kapott háromdimenziós elmélet szimulációi egyaránt 65 GeV körül jósolják a fázisátmenet végpontját, mely a ferminonok és az U(1) faktor perturbatív figyelembevételével a teljes standard modellre 72 GeV körüli értéket ad. Ezzel szemben a perturbációszámításon alapuló megközelítés szerint tetszőlegesen nagy Higgs-tömeg esetén is elsőrendű a fázisátmenet.

A priori nem tudtunk elég erős érveket felhozni amellett, hogy a perturbációszámítás alkalmas lenne az elektrogyenge fázisátmenet leírására. Az egymást követő rendek $\mathcal{O}(100\%)$ -os korrekciót jelenthetnek – így semmi meglepő sincs abban, hogy nagy Higgs-tömegek esetén a

4.1. ábra: A négy *pull* paraméter a Higgs-tömeg függvényében. A nyilak a $[-5, 5]$ intervallumon kívül eső értékeket jelzik.

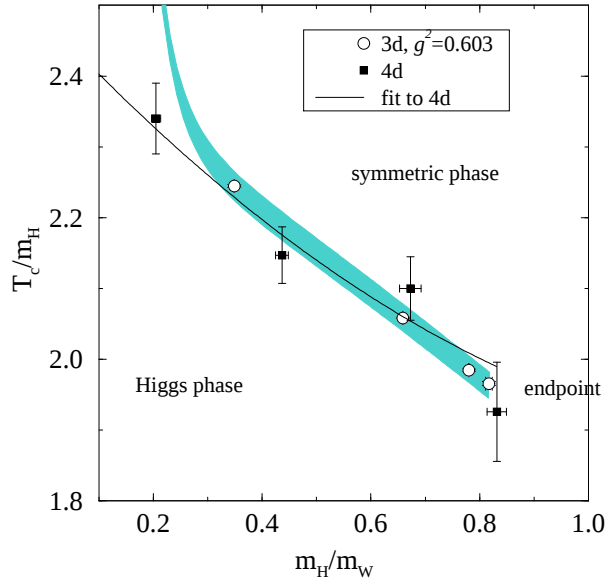
perturbatív megközelítés nem működik [67]. Céлом inkább az volt, hogy olyan paraméter-tartományt keressek, ahol a perturbációs számítás is működik: a kapott eredmények szerint az 50 GeV alatti tartomány ilyen.

A P_T mennyiségre a fenti állítás nem teljesül; itt a perturbatív eredmények a Higgs-tömeg növekedtével egyre pontosabbak lesznek. Ennek oka az, hogy az M_H mennyiségben fellépő hőmérséklet-integrálokra a g^4, λ^2 rendű perturbációs számítás az ebben a Higgs-tömeg tartományban jól működő magas hőmérsékletű sorfejtéssel jól összeegyeztethető eredményt ad [6]. A perturbatív és nemperturbatív módszerekkel egyaránt jól kezelhető T_c/M_H -t mennyiség Higgs-tömeg-függése a következő másodfokú függvénnyel írható le:

$$\frac{T_c}{M_H} = 2.494 - 0.842R_{HW} + 0.223R_{HW}^2. \quad (4.5)$$

Végezetül a csatolási állandók kapcsolatának még egyfajta alkalmazására térnék ki. Az elektrogyenge fázisátmeneti végpont értékének meghatározásakor az SU(2)–Higgs-modell vizsgálatát a fermionokat és az U(1) szektort figyelembe vevő perturbatív lépés egészítette ki. A perturbatív és nemperturbatív módszerek keveredése kétféle csatolási állandó definíció használatát követelte meg. A végpontra kapott 72.4 ± 1.7 GeV érték [54] hibája a csatolási állandók közötti kapcsolattal csökkenthető; új értéként 72.1 ± 1.4 GeV adódik [11]. Ez a háromdimenziós eredményekkel [37, 68] összhangban áll, és mintegy 20σ bizonyossággal kizárja a standard modellbeli elektrogyenge fázisátmenetet.

A négydimenziós és háromdimenziós eredmények további összevetése lehetséges a fázisdiagramok összehasonlítása révén. A csatolási állandók közti kapcsolatból a perturbatív és nemperturbatív lépések együttes jelenlétéből fakadó hibát kiküszöbölve adódik a 4.4 diagram [12]. A két megközelítés tehát egymással jó egyezést mutat; a háromdimenziós eredmények kis Higgs-tömegek esetén pontatlanná válnak. Ez nem is meglepő, hiszen a magas hőmérsékletű sorfejtés ebben a tartományban kevésbé működik; a kis Higgs-tömegek esetén jelentős, négydimenziós módszerekkel tárgyalható Coleman–Weinberg-tartományról pedig a háromdimenziós eljárás nem képes számot adni. Azonban *a priori* nem tudhattuk, hol van az a tartomány, ahol a háromdimenziós módszerek megbízhatóvá válnak – ad absurdum lehettek volna a négydimenziós módszerekkel jelzett fázisátmeneti végponton túl is.

4.2. ábra: A három és négydimenziós szimulációk fázisdiagramjai. A 4D eredményeket négyzetekkel, a 3D eredményeket satírozott vonallal jelöltük.

Leszámoltunk tehát a perturbációs számítással – és vele együtt odalett az elsőrendű elektromágneses fázisátmenet perturbációs számításra alapuló szemléletes képe is. Nem sikerült az univerzum barion-aszimmetriájának magyarázatához szükséges nemegyensúlyi folyamatok jelenlétét a részecskefizikai standard modelljén belül kimutatni. Bonyolultabb modellre van szükségünk – így a kísérletileg mindeddig alá nem támasztott elméleti konstrukciók közül a legpragmatikusabbnak tekintett minimális szuperszimmetrikus standard modell keretében folytatjuk a bariogenezis utáni hajszát.

5. FEJEZET

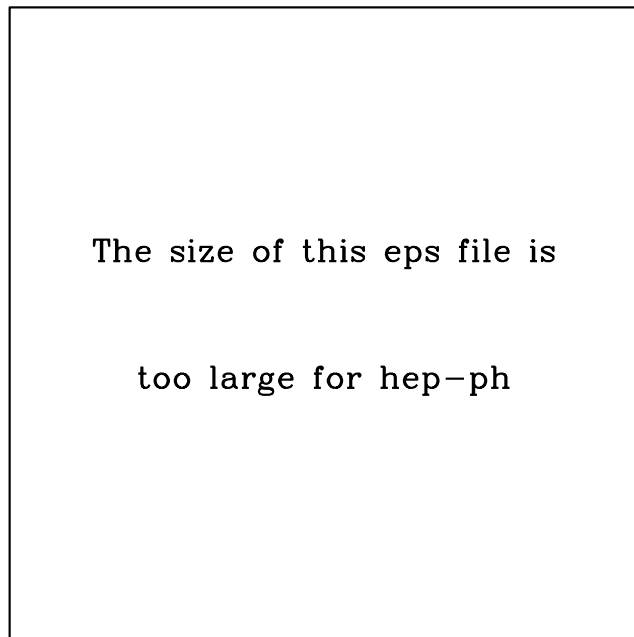
*

A szuperszimmetrikus standard modell

5.1 A HÓPEHELY

Mitől lenne a szimmetriának bármiféle jelentősége?
(Mao Ce-tung) [23]

Amikor egy hópehelyet fizikai szemszögből kívánunk leírni, a *szimmetria* és a *fraktál* fogalma elkerülhetetlenül felbukkan.

5.1. ábra: Fraktálszerű, hatfogású szimmetriát mutató hópehely [69]

A fenti ábrán jól kivehető hatfogású szimmetria alapos tanulmányozása a szilárdtestfizika fontos fejezete; ötszögletű analógjával a sík kváziperiodikus lefedése is megvalósítható [70], mely

a kvázikristályok révén újabb, nemvárt fizikai mélységeket nyit meg. A szimmetria részecskefizikai alkalmazásainak hasznossága aligha túlbecsülhető – erre a következő szakaszban több példát is fogunk látni.

A fraktálok hasonlóképp nagyon messzire vezetnek. Közös matematikai alapot nyújtanak olyan távoli területek számára, mint a földrajz, a növényvilág, vagy bizonyos számítástechnikai problémák; a számítógépes képzőművészet révén pedig további érdekes kérdéseket vetnek fel.

A hópehely azonban se nem fraktál, se nem szimmetrikus: atomi skálán vizsgálva az önhasznószerű szerkezet nem tartható fenn, és kellő alapossággal megvizsgálva a szimmetria sem bizonyul tökéletesnek. A szimmetria, a fraktál, és a makroszkopikus testek vizsgálatából leszűrt további segédfogalmaink, melyek tökéletlen töről fakadnak, óriási segítséget nyújtanak fizikai fogalmaink kialakításában. Rendszerezést tesznek lehetővé, mely esetenként nem tökéletes, de könnyen átlátható és megérthető. Ez azzal is jár, hogy a valóság leírása helyett általában annak idealizált képével kell foglalkoznunk. Szerencsés esetben az eltérés a modell finomításával csökkenthető, így a gyakorlatban jól alkalmazható közelítőmódszert kapunk.

A mikrovilágban, szubatomi szinten mai tudásunk szerint *létezik* tökéletesen megvalósuló szimmetria (CPT, illetve pl. az erős kölcsönhatás esetében C, P, T külön-külön is). Bizonyos szimmetriák meglepő módon sérülnek – a paritásértés illetve a CP-sértés gondolata épp emiatt nagyon kevesekben ötlött fel 1956 előtt – mások talán éppen meglepő módon valósulnak meg. Egy ilyen lehetőséget, a szuperszimmetriát vizsgálunk meg az alábbiakban.

5.2 SZUPERSZIMMETRIA

A részecskefizika standard modellje a huszadik századi elméleti fizika egyik legkiemelkedőbb vívmánya. Egyes jóslatai – mindenek előtt az elektron anomális mágneses momentumára vonatkozó számítások – a tudománytörténetben egyedülállóan pontosak; ezen felül a modell a négy alapvető kölcsönhatás közül hármát esztétikusan egységes keretbe foglal, és ezzel nagy lépést tesz a modern elméleti fizikusok “Szent Gráljának” tekintett “Mindenség Elméletének” megalkotása felé.

A standard modell egyik alapvető vonása szimmetrikus jellege: míg a Nyolcas Út esetében az elmélet által megjósolt Ω^- barion felfedezése óriási szenzációt kavart, a top kvark létezését már felfedezése előtt is teljesen bizonyosra lehetett venni.

Azonban bármilyen kiválóan működik is a standard modell, nem ez a végleges elmélet. Ennek egyik legkézenfekvőbb bizonyítéka az univerzum barion-aszimmetriája; ezen kívül esztétikai problémák is felmerülnek: a standard modellben 19 paraméter szerepel, ami túl nagy szám egy alapvető elmélet esetén; a háromfajta kölcsönhatás nincs kellőképp egyesítve, az erre hivatott nagy egyesített elméleteket (GUTok) pedig a hierarchia-probléma teszi nehezen elfogadhatóvá, stb.

Mindezen problémák ellenére a standard modell értékét nehéz túlbecsülni. Ha párhuzamot kívánunk vonni, a Newton-féle mechanikát, majd az ezt továbbfejlesztő általános relativitáselméletet emelnénk ki: hasonló módon (bár nem feltétlenül hasonló mértékben) válik bonyolultabbá mindenfajta számítási probléma, ha a standard modelltől valamelyik új, általánosabb elmélet-jelöltre térünk át. A párhuzam ennél mélyebb: ahogy Einstein is egy alapjaiban egyszerűbb, esztétikus elmélettel lépett túl a newtoni fizikán, úgy a standard modell legvalószínűbb utódjának tekintett szuperszimmetrikus modellek is ezt teszik.

Esztétikus, tehát valamilyen (nehezen körülhatárolható) értelemben egyszerű elméletet szeretnénk. Ez a törekvés, mondhatni, egyidős a tudománnyal: amikor Arisztotelész filozófiájában

megvetette a modern természettudományok alapjait, az egyszerűség és az esztétika követelményeit rótt ki a csillagászatra is: a bolygók tökéletes körpályák mentén végzik állandó, változatlan mozgásukat. Ez az esztétikai követelmény olyan béklyónak bizonyult, melynek levedléséhez majd két évezred kellett. Kepler szabadította meg a bolygókat a körmozgás láncától és rendelte őket – saját nézete szerint visszataszító – ellipszispályákra, miközben egy még holdkórosabb lidércfényt kergetett: egy olyan esztétikus naprendszer-modellt, melyben a miértek is választ kapnak, melyben a fizikai világot az öt platói test formája határozza meg. E modell szerint ha a Nap körül körpályán keringő bolygók sugarával gömböket rajzolunk, a(z akkor ismert) hat bolygó gömbje közé beilleszthető az öt szabályos test oly módon, hogy azok az egyik gömb köre és a rákövetkező gömb belsejébe legyenek írva. (Amiből jól látszik, hogy a zseniális felfedezésekhez jó adag szerencse és megfelelő időzítés is kell: ha Kepler idején az Uránusz már ismert lett volna, Kepler fejébe aligha fészkelte volna be magát a fenti kép.)

Kepler ellipszispályáit ma már esztétikusnak tartjuk: a Newton-féle leírás szerint ugyanis csak kétféle centrális erőter esetén kapunk minden esetben zárt pályákat, ezek közül az egyik a Kepler-probléma.

Álljon itt még egy XX. századi példa az esztétikai szempontok illusztrálására: Dirac példája. Saját bevallása szerint Dirac-ot esztétikai szempontok vezették híres egyenletének felírásához [71]; a (feles) spin leírására konstruált egyenlet azonban meghökkentő jóslattal állt elő: negatív energiás állapotokkal. Az ezeknek megfelelő “antirészecskék” megtalálása tette a Dirac-egyenletet a részecskefizika egyik legfontosabb egyenletévé.

Dirac egy másik, felettébb elegáns jóslata a mágneses monopólusok létezése – mellyel a standard modell egyik nagy rejtélye, a töltés kvantáltsága magyarázható. Erről a jóslatról maga Dirac így vélekedett:

“Elméleti szempontból úgy gondolhatjuk, hogy a [mágneses] monopólusoknak a matematikai gondolatmenet szépsége miatt létezniük kell. A számos próbálkozás ellenére azonban mindezekig nem sikerült a nyomukra bukkannunk. Azt a következtetést kell tehát levonnunk, hogy a matematika szépsége önmagában nem elegendő ok arra, hogy a természet a szóban forgó elméletet meg is valósítsa.” [23]

Az esztétikai szempontok tehát lehetnek jó irányjelzők – de ennél többet nem állíthatunk. Így az alábbiakban tárgyalandó szuperszimmetrikus standard modellt nem több, mint egy lehetséges elméleti konstrukció, mely talán túlságosan is nagy hangsúlyt fektet a szimmetriák jelentőségére és kevéssé tesz eleget a következő, pragmatikus követelménynek:

A fizika fő célja, hogy minél több jelenséget írjon le minél kevesebb változó segítségével. [72]

Ahhoz tehát, hogy a következőkben tárgyalásra kerülő elméletet komolyan vehessük, kísérleti indikációk kellenek. Számos új részecskét kell találnunk a közeljövőben, ha a bariogenezist az MSSM keretében kívánjuk megmagyarázni. Az esélyek egyáltalán nem biztatóak. Számos új paraméterek vezetünk be abból a célból, hogy az univerzumban megfigyelt barion-foton hányadost megmagyarázzuk. Azt is látni fogjuk, hogy ezen paraméterterben igen kicsit az a tartomány, ahol ez lehetséges.

Sokkal nagyobb az esélye annak, hogy még ha találunk is szuperszimmetrikus részecskéket, a barion-aszimmetria probléma alapján arra a következtetésre jutunk: a minimális szuperszimmetrikus standard modell nem elég. Egy ilyen eredményt viszont nemcsak elérni könnyebb, hanem elhinni is.

Mindezek ellenére a szuperszimmetrikus modell tekinthető a standard modell ma ismert

legpragmatikusabb kibővítésének; az pedig, hogy a szuperszimmetrikus modellekre jellemző energiatartományok a közeli jövő gyorsítóiban elérhetőek lesznek, felettébb még vonzóbb fényt vet az MSSM-re.

5.3 A FÁZISÁTMENET PERTURBATÍV VIZSGÁLATA

Mielőtt belefognánk az MSSM-beli elektroyenge fázisátmenet vizsgálatába, felvetünk néhány, e modell vizsgálatára mellett szóló érvet. A 1.2 ábrán látható potenciált a

$$V_{\text{eff}} = A\Phi^2 - B\Phi^3 + C\Phi^4 \quad (5.1)$$

közelítő alakba írva a Φ^2 -s tag $T^2 - T_C^2$ -tel arányos, tehát ez felelős a magas hőmérsékleten helyreálló szimmetriáért, azonban a fázisátmeneti pontot alapvetően a két minimum közti púp határozza meg, mely a köbös taggal áll kapcsolatban [28]. Ahhoz, hogy a fázisátmenet végpontja kijebb tolható legyen, B értékét növelni kell. B a Higgs-tömeggel áll kapcsolatban; a Higgs-tömeg növelése során az $\sqrt{m^2 + cT^2}$ plazma-tömeggel arányos B azonban csökken, így a fázisátmenet gyengülésével jár együtt. Ezért tehát realizisztikus Higgs-tömegeknél nincs igazi fázisátmenet, csupán egy sima “cross-over”. A szuperszimmetrikus modell számos ismeretlen paramétere azonban hangolható úgy, hogy a kísérletileg mindeddig ki nem zárt Higgs-tömeg tartományban is lehetséges legyen az elsőrendű fázisátmenet. Az elektroyenge fázisátmenet MSSM-en belüli vizsgálatának fő kérdése tehát az, hogy a paramétertér melyik (és mekkora méretű) részében valósítható ez meg.

Szemben a standard modellel, ahol a bariogenézishez szükséges CP-sértés túl kicsi, az MSSM-ben ez a Szaharov-feltétel is teljesíthető: $(2 - 3) \times 10^{-3}$ nagyságú CP-sértő fázis is elegendő [28], mely nem természetellenesen nagy.

Az MSSM-beli elektroyenge fázisátmenet vizsgálatáról szóló első dolgozatok perturbatív megközelítésűek. Ezek eredménye szerint az MSSM-ben sokkal erősebb fázisátmenet lehetséges, mint a standard modellben [14, 15, 20, 73, 74, 75, 76, 77, 78], különösen akkor, ha a top kvark tömege meghaladja jobbkezes szuperszimmetrikus párjának tömegét [79, 80]. A bariogenézishez szükséges jelentős CP-sértés megvalósítására is nagyobb tér kínálkozik a szuperszimmetrikus modellben [81, 82]. Az alábbiakban először a perturbatív megközelítést ismertetem, melynek eredményei felhasználhatóak a négydimenziós rácsszimulációk paramétereinek megválasztásakor és az ott kapott eredmények értékelésekor.

5.3.1 A Φ irányú potenciál

A perturbatív megközelítés alapját képező effektív potenciálból indulunk ki, egyhurok szinten [14]; az alább használt jelölések is e cikk konvencióit követik. A potenciál alakját igyekszünk a lehető legegyszerűbbre választani; a standard modellnél látottakhoz hasonlóan a fermionikus szektortól itt is eltekintünk. Mértékrögzítéskor a ’t Hooft–Landau-mértéket választjuk; az egyhurok-szinten megjelenő divergenciákat az $\overline{\text{MS}}$ módszerrel küszöböljük ki. Az $\overline{\text{MS}}$ sémában felbukkanó μ tömegparamétert célszerű lesz általában az elmélet másik energia-dimenziójú paraméterével, a T hőmérséklettel azonosítani. Az SU(2)–Higgs-modell kiterjesztésének vizsgálatakor a W és Z tömegek továbbra is megegyeznek, más szóval a potenciálban általános esetben jelen lévő g' csatolást 0-nak választjuk.

A potenciál legjelentősebb járulékait a standard modellbeli részecskéken (W, Z, h, H (Higgs-dublett), χ (Goldstone-bozon)) kívül a top-kvark szuperszimmetrikus párja, $\tilde{t}_L, \tilde{t}_R$ adja. Bár a t top kvark járuléka is számottevő, az $SU(2)$ -Higgs-modellhez hasonlóan első megközelítésben ezt nem vesszük figyelembe. Bár a négydimenziós rácsszimulációkban az MSSM mindkét Higgs-dublettjét figyelembe vesszük, itt a könnyebbségért csak az egyiket. (A második Higgs-dublett elhagyása a dimenziós redukción alapuló vizsgálatokban is elterjedt [21]).

A potenciálban szereplő paraméterek közül az alábbiakat kell kézzel betenni: $h_t, m_Q, m_U, A_t, \beta$ – tehát ezen paraméterek terében keressük azt a tartományt, ahol a T hőmérséklettel jellemzett fázisátmenet fizikailag érdekes – például eleget tesz a (1.16) feltételnek.

A standard modellbeli részecskék tömegei:

$$m_W^2 = \frac{1}{4}g^2\phi^2 \quad (5.2)$$

$$m_Z^2 = \frac{1}{4}g^2\phi^2 \quad (5.3)$$

$$m_t^2 = \frac{1}{2}\sin\beta h_t^2\phi^2 \quad (5.4)$$

$$m_h^2 = \frac{1}{2}\left[m_A^2 + m_Y^2 - \sqrt{m_A^4 + m_Y^4 - 2m_A^2m_Y^2\cos 4\beta}\right] \quad (5.5)$$

$$m_H^2 = \frac{1}{2}\left[m_A^2 + m_Y^2 + \sqrt{m_A^4 + m_Y^4 - 2m_A^2m_Y^2\cos 4\beta}\right] \quad (5.6)$$

ahol v a zérus-hőmérsékletű vákuum-várható érték, kb. 246 GeV, továbbá

$$m_Y^2 = \frac{1}{8}g^2(3\phi^2 - v^2), \quad (5.7)$$

így az $m_A \rightarrow \infty$ határesetben a H Higgs lecsatolódik, mivel tömege végetelhez tart, a h Higgs tömege pedig

$$m_h = \frac{1}{8}g^2\cos^2 2\beta(3\phi^2 - v^2) \quad (5.8)$$

lesz. A szimulációkban tipikus m_A értékek mellett (300 GeV, 150 GeV) úgy találtam, hogy a nagyobb tömegű Higgs igen kis mértékben módosítja a potenciált: még a 150 GeV-es esetben is csak ezreléknyi korrekciót okoz – így az $m_A \rightarrow \infty$ határeset igen nagy tartományban jó közelítés – gyakran ezt fogom használni.

A Goldstone-bozon tömegére

$$m_\chi^2 = \frac{1}{8}g^2\cos^2 2\beta(\phi^2 - v^2) \quad (5.9)$$

adódik.

A transzverzális szabadság fokokat T , a longitudinálisokat L indexszel jelölve

$$n_{W_L} = 2, \quad n_{W_T} = 4, \quad n_{Z_L} = 1, \quad n_{Z_T} = 2, \quad n_h = 1, \quad n_\chi = 3, \quad (5.10)$$

A top-kvarkot is figyelembe vevő esetben $n_t = -12$ lenne. A bal- és jobbkezes stop-terek 6–6 szabadsági fokot hordoznak;

$$n_{\tilde{t}_L} = n_{\tilde{t}_R} = 6, \quad (5.11)$$

tömegnégyzetük pedig a

$$\mathcal{M}_t^2 = \begin{pmatrix} m_Q^2 + m_t^2 + \frac{1}{8}g^2 \cos 2\beta \phi^2 & m_t \tilde{A}_t \\ m_t \tilde{A}_t & m_U^2 + m_t^2 \end{pmatrix} \quad (5.12)$$

tömegmátrixból származtatható, melyben az $\tilde{A}_t$ paramétert

$$\tilde{A}_t = A_t - \frac{\mu}{\tan \beta} \quad (5.13)$$

adja meg.

Véges hőmérsékleten a longitudinális tömegek termikus korrekciót kapnak, a véges hőmérsékletű tömegeket felülvonással jelöljük. A standard modellből ismert részecskék esetén

$$\bar{m}_{W_L}^2 = m_W^2 + \Pi_W, \quad (5.14)$$

$$\bar{m}_{Z_L}^2 = m_W^2 + \Pi_W, \quad (5.15)$$

$$\bar{m}_h^2 = m_h^2 + \Pi_h, \quad (5.16)$$

$$\bar{m}_\chi^2 = m_\chi^2 + \Pi_\chi, \quad (5.17)$$

ahol a véges hőmérsékletű sajátenergiák

$$\Pi_W = \frac{7}{3}g^2 T^2, \quad (5.18)$$

$$\Pi_h = \frac{1}{16}g^2 \cos^2 2\beta T^2 + \frac{5}{16}g^2 T^2 + \frac{1}{12}h_t^2 \sin^2 \beta T^2, \quad (5.19)$$

$$\Pi_\chi = \Pi_h, \quad (5.20)$$

míg a stopokra a

$$\Pi_{\tilde{t}_L} = \frac{1}{3}g_s^2 T^2 + \frac{5}{6}g^2 T^2 + \frac{1}{12}h_t^2 (2 + \sin^2 \beta) T^2, \quad (5.21)$$

$$\Pi_{\tilde{t}_R} = \frac{4}{9}g_s^2 T^2 + \frac{1}{6}h_t^2 [1 + \sin^2 \beta (1 - \frac{\tilde{A}_t^2 m_Q^2}{m_U^2})] T^2 \quad (5.22)$$

sajátenergiákat a

$$\mathcal{M}_t^2 = \begin{pmatrix} m_Q^2 + m_t^2 + \frac{1}{8}g^2 \cos 2\beta \phi^2 + \Pi_{\tilde{t}_L} & m_t \tilde{A}_t \\ m_t \tilde{A}_t & m_U^2 + m_t^2 + \Pi_{\tilde{t}_R} \end{pmatrix} \quad (5.23)$$

tömegmátrixba téve annak sajátértékeként kapjuk meg a korrigált tömegnégyzeteket.

A fentiek segítségével már felírható az effektív potenciál

$$V(\phi, T) = V_0 + V_1 + V_2 + \dots \quad (5.24)$$

alakban, ahol V_n az n -hurokrendű potenciáljárulék. A fagráfszintű V_0 tag kifejezése

$$V_0 = -\frac{1}{2}m^2(\mu)\phi^2 + \frac{1}{32}g^2 \cos^2 2\beta \phi^4, \quad (5.25)$$

ahol

$$m^2(\mu) = \frac{1}{2}m_Z^2(v) \cos^2 2\beta + \sum_i \frac{n_i}{16\pi^2} m_i^2(v) \frac{dm_i^2(v)}{dv^2} \left[\log \frac{m_i^2(v)}{\mu^2} + \frac{1}{2} - C_i \right]. \quad (5.26)$$

Az i index a W , Z , h , χ , $\tilde{t}$, $\tilde{T}$ részecskéken fut végig. A kifejezésben szereplő C_i konstans értéke mértékbozonokra $3/2$, a többi (skalár)részecskére $5/6$.

Az egyhurokrendű járuléka a mértékbozonok longitudinális komponensének, illetve a h Higgs, χ Goldstone-bozon és a $\tilde{t}$ könnyű stop $n = 0$ módusainak daisy-felösszegzéséből kapható meg [14]:

$$V_1 = \sum_i \frac{n_i}{64\pi^2} M_i^4 \left(\log \frac{M_i^2}{\mu^2} - C_i \right) + \sum_i \frac{n_i}{2\pi^2} J^{(i)} T^4 \quad (5.27)$$

Az i index az előző részecskéken fut végig; a W és Z esetében azonban külön kell kezelni a longitudinális módusokat (W_L , Z_L) és a transzverzálisakat (W_T , Z_T). A kifejezésben szereplő M_i tömegek a korábban definiált m_i és $\bar{m}_i$ tömegekkel azonosak, konkrétan

$$M_i = \begin{cases} m_i, & i = W_L, Z_L, W_T, Z_T, \tilde{T}, \\ \bar{m}_i, & i = h, \chi, \tilde{t}. \end{cases} \quad (5.28)$$

A $J^{(i)}$ termikus járuléka

$$J^{(i)} = \begin{cases} J_B(m_i^2) - \frac{\pi}{6} (\bar{m}_i^2 - m_i^2), & i = W_L, Z_L, \\ J_B(m_i^2), & i = W_T, Z_T, \tilde{T}, \\ J_B(\bar{m}_i^2), & i = h, \chi, \tilde{t}, \end{cases} \quad (5.29)$$

ahol a bozonikus termikus integrál

$$J_B(y^2) = \int_0^\infty dx \, x^2 \log \left(1 - e^{-\sqrt{x^2+y^2}} \right). \quad (5.30)$$

Mivel a *Maple* programmal kívánom a fázisátmenetet vizsgálni, célszerű az előző integrálkifejezés helyett könnyebben kezelhető alakot keresni. Az irodalomból [83] ismert összefüggés

$$J_B(y^2) \approx \frac{-\pi^4}{45} + \frac{\pi^2}{12} y^2 - \frac{\pi}{6} y^3 - \frac{y^4}{32} (\log y^2 - 5.4076) + 0.00031 y^6 \quad (5.31)$$

az $y < 1$ tartományon ajánlott legjobb közelítés, $y > 1$ esetén az ennél lényegesen nehezebb Bessel-függvényekkel felírt

$$J_B(y^2) = - \sum_{n=1}^{\infty} \frac{y^2 K_2(ny)}{n^2} \quad (5.32)$$

összefüggés szerepel, azonban a (5.31) kifejezés még az $y > 1$ tartomány egy részén is jól közelíti az egzakt értéket:

- $y = 2.0$ esetén az egzakt -1.03324 érték helyett -1.03307 ,
- $y = 2.5$ esetén az egzakt -7.6765 érték helyett -7.6757 ,
- $y = 3.0$ esetén az egzakt -0.5574 érték helyett -0.5473 adódik.

Így a nehézkes (5.32) formula használata az általunk vizsgált tartományon kikerülhető.

Amennyiben az y argumentum képzetes, úgy az $y/i < 1$ tartományon ajánlott

$$J_B(y^2) \approx \frac{-\pi^4}{45} + \frac{\pi^2}{12} y^2 + y^3 \left[\frac{4}{9} - \frac{1}{3} \log(2y) \right] - \frac{y^4}{32} (\log y^2 - 5.4076) + \frac{y^5}{180} - 0.00029 y^6 \quad (5.33)$$

képlet használható – mely y/i 1-nél nagyobb értékeire is jó közelítés az általunk vizsgált tartományban. Minthogy azonban a négydimenziós szimulációkban használatos m_Q , m_U értékek mellett a stoptömegek nem válnak képzetessé, ezért a számolások során ezt a képletet nem kellett alkalmaznom.

5.3.2 Az U irányú potenciál

Az MSSM kéthurokrendű pontenciáljáak vizsgálatakor a stop-szektorban váratlan fázisátmenetet áll elő [15]: az $\langle U^\dagger U \rangle$ operátor zérustól különböző vákuum várható értéket kaphat. Ez akkor következik be, amikor m_U^2 értékét kellően negatív – tehát a bariogenézis által is preferált tartományban. Az úgynevezett színsértő fázisátmenet felvetette egy kétlépcsős fázisátmenet lehetőségét is [15, 84], melyben az univerzum hűlése során először színsértő fázisba, majd onnan színszimmetrikus, de nem-0 Higgs-várható értékű szimmetrisértő fázisba jut a rendszer. Alaposabb vizsgálatok kimutatták, hogy ennek a lehetőségnek nincs kozmológiai jelentősége, hiszen a barionszámsértéshez szükséges buborékképződés sebessége nagyságrendileg túl kicsi lenne [18]. A lehetőséget azonban célszerű mind az effektív potenciál nyújtotta kereten belül, mind a rácsszimulációk segítségével megvizsgálni, egyrészt hogy az így kapott fázisdiagramokat összehasonlíthassuk, másrészt hogy a fázisátmenetek kitüntetett pontjai (pl. hármaspont) révén jobban összevethessük a két megközelítést.

A Φ irányú potenciálhoz nagyon hasonló az U irányú, így ezt részletesen nem írjuk ki – a potenciál részletes alakja [14]-ben megtalálható. Az U irányú effektív potenciálhoz a gluonok, a kvarkok szuperszimmetrikus párjai, a standard modellbeli Higgs-dublett és a balkezes (harmadik generációs) skvarkok keveredéséből adódó (4–4) nehéz és könnyű skalárok adnak járulékot. A felsorolt részecskék zérus hőmérsékletű tömegei a Φ irányú potenciál esetében látottakhoz hasonló véges hőmérsékletű korrekciót kapnak. A potenciál

$$V(U, T) = V_0 + V_1 + V_2 + \dots \quad (5.34)$$

alakba írható, és csak a fagráf- és az egyhurok szintű tagot tartjuk meg. A fagráf szintű tag

$$V_0 = m_U^2(\mu)U^2 + \frac{1}{6}g_s^2U^4, \quad (5.35)$$

melyben

$$m_U^2(\mu) = m_U^2 - \sum_i \frac{n_i}{32\pi^2} m_i^2(u) \frac{dm_i^2(u)}{du^2} \left[\log \frac{m_i^2(u)}{\mu^2} + \frac{1}{2} - C_i \right]. \quad (5.36)$$

Az egyhurokrendű korrekció képlete (5.27)-gyel teljesen azonos,

$$V_1 = \sum_i \frac{n_i}{64\pi^2} M_i^4 \left(\log \frac{M_i^2}{\mu^2} - C_i \right) + \sum_i \frac{n_i}{2\pi^2} J^{(i)} T^4, \quad (5.37)$$

az összegzőindex azonban az itt releváns részecskéken fut végig.

Jól látható, hogy a két különböző irányú potenciál valamennyire független egymástól.

5.4 PERTURBATÍV EREDMÉNYEK

A fázisátmenetet a *Maple* program segítségével vizsgáltam. Elsődleges célom egy fázisdiagram felvétele volt, mely rögzített paraméterek esetén az $m_U - T$ diagramon határozza meg a különböző fázisok (szimmetrikus, Higgs-, színsértő-) helyzetét. Ennek segítségével meghatározható a hármaspont, mely az adott paraméterekre jellemző fizikai pont, így a nemperturbatív eredmények kiértékeléséhez hasznos segédeszköz.

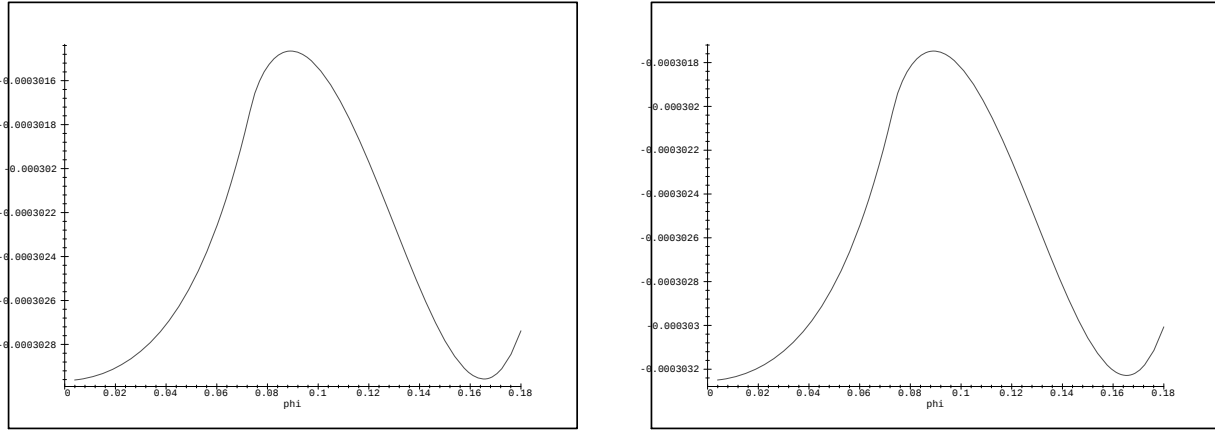
5.4.1 Paraméterválasztás

Kétféle paraméter-halmazt használtam: az egyik megegyezik a rácsszimulációkban haszálttal, a másik az alábbiakban kifejtésre kerülő alternatív perturbatív megközelítésével [19]. Az energiadimenziójú mennyiségeket TeV-ben mérve a két paraméterhalmaz:

	v	g	g_s	β	h_t	μ	A_t
rácsszimuláció	0.246	0.64807	0.793	1.40565	1	T	0
pert. megközelítés	0.246	0.66	0.793	1.19235	0.95	0.08	0

Az A_t paraméter egzakt zérus értékét a *Maple* nem tudta kezelni, így ehelyett 10^{-30} -nal számoltam. Az m_A tömegparamétert ∞ -ról 0.300, illetve 0.150 TeV-re változtatva a potenciál értéke ezrelék-szintű korrekciót kapott – így ebben az értéktartományban eltekinthetünk az m_A -függéstől. Az m_Q paraméter rácsszimulációs értéke 0.300 TeV. A másik perturbatív megközelítésben használt 0.07 TeV értéknél végzett vizsgálatoknál a potenciálban szinguláris pontok bukkantak fel. Erre a viselkedésre külön ki fogok térni.

A szimmetrikus és Higgs-fázis közti átmenet kritikus hőmérsékletének meghatározásához m_U értékét rögzítettem, a T hőmérsékletet pedig addig változtattam, míg a Φ tér függvényében ábrázolt Φ irányú potenciál két degenerált minimummal nem rendelkezett. A kritikus hőmérsékletet 5 tizedesjegy pontossággal határoztam meg.

5.2. ábra: A Φ irányú potenciál a fázisátmeneti pontban. A bal oldali ábrán $T = 0.10990$ TeV, a jobb oldalin $T = 0.10991$ TeV

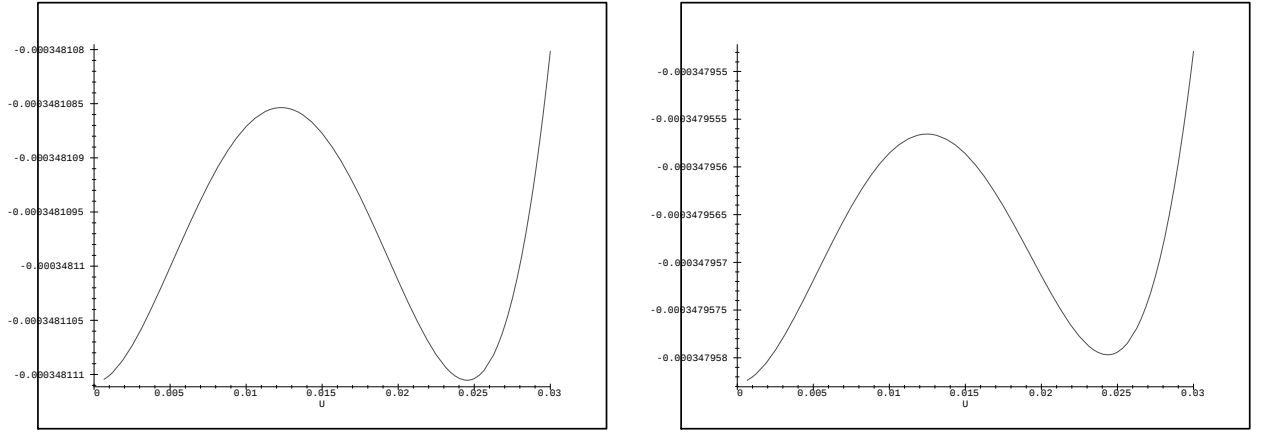
TeV egységekben ábrázoltam a függvényeket; a fenti ábrán $m_U = 0.1(\text{TeV}) \cdot \sqrt{-1}$. Az ábráról leolvasható, hogy a Higgs-tér vákuum várható értéke (0.162 TeV) meghaladja a kritikus hőmérsékletet (0.1099 TeV), tehát a bariogenézis szükséges (1.16) feltétele ebben a pontban a leegyszerűsített modell perturbatív vizsgálatának keretében teljesül.

Nem kívánom azonban egyelőre feltérképezni azt a tartományt, ahol ez az összefüggés teljesül. A fentiekből láthatóan ez nem lenne túl nagy feladat: az egyes fázisátmeneti pontokban közvetlenül leolvasható, teljesül-e a feltétel. Így a Higgs-tömeget is változtatva az $m_h - m_U$ síkon könnyen kijelölhető a bariogenézis szempontjából releváns tartomány. Ettől azonban egyelőre

eltekintek: a perturbációs számítás ilyen leegyszerűsített modellre alkalmazva aligha szolgáltatna kellő pontosságú adatokat.

Érdemes viszont felfigyelni pl. az m_U/i növekedése és a fázisátmenet erősödése (tehát a Higgs-tér ugrásának növekedése) közti kapcsolatra: már ez az egyszerű modell is mutatja, hogy a nagy negatív m_U^2 tartomány lesz kedvezőbb a bariogenezishez.

Az U irányú potenciált hasonló módon vizsgáltam, ebben azonban a Φ tér impliciten szerepelt. Mivel a színsértő fázisban a Higgs-tér várható értéke 0 [18], ezért itt $\Phi = 0$ szerepel a potenciálban. Megfelelő m_U értékek mellett az U irányú potenciál minimuma kis hőmérsékleten a 0-ban van (szimmetrikus fázis); a hőmérséklet növelésével a színsértő fázisba jutunk, majd még tovább növelve a hőmérsékletet újra a szimmetrikus fázisba kerülünk. Így tehát két – összecsatlakozó – görbét kell meghatároznunk. Színsértő fázisátmenet csak m_U^2 kellően nagy abszolút értékű negatív értékeire alakulhat ki; a vizsgálatok során $m_U^2 \approx -(0.1 \text{ TeV})^2$ körül jelent meg a színsértő átmenet. A színsértő átmenetet mutató legnagyobb (azaz legkisebb abszolút értékű) m_U^2 értékét meghatároztam.

5.3. ábra: Az U irányú potenciál a színsértő fázisátmeneti pontban. A bal oldali ábrán $T = 0.10472$ TeV, a jobb oldalin $T = 0.10473$ TeV.

5.4.2 Eredmények

Eredményeinket a 5.1 és a 5.2 táblázat foglalja össze. A számoláshoz használt paraméterek a rácsszimulációkban használtakkal egyeznek meg. A szimmetrikus és a Higgs-fázis közti átmenet kritikus hőmérsékletét T_1 , a szimmetrikus és a színsértő fázisok közti átmenet kritikus hőmérsékleteit T_2 jelöli.

5.4.3 Néhány furcsaság

A paraméterek bizonyos megválasztása esetén a potenciálgörbén törések bukkanhatnak fel, mint a 5.4 ábrán. Az ilyen töréspontok léte az irodalomból ismert: jellemzően akkor szokott fellépni, ha a színsértő fázisátmenet kritikus hőmérséklete alacsonyabb, mint a Higgs-fázisátmeneté. A

m_U	T_1	$\langle\phi\rangle$
0.10	0.12797	0.040
0.08	0.12710	0.044
0.06	0.12456	0.048
0.04	0.12239	0.054
0.02	0.12089	0.059
0.00	0.12036	0.061
0.02i	0.11979	0.063
0.04i	0.11796	0.071
0.06i	0.11424	0.094
0.08i	0.10615	0.142
0.10i	0.09950	
0.105i	0.10037	
0.107i	0.10074	
0.120i	0.10338	

m_U	$T_2^>$	$T_2^<$
0.0901i	0.04383	0.03958
0.091i	0.05221	0.03352
0.095i	0.06934	0.02601
0.10i	0.08419	0.02196
0.105i	0.09649	–
0.107i	0.10098	–
0.110i	0.10737	–

5.1. táblázat: A ‘perturbatív’ paraméterek melletti fázisátmeneti pontok.

fenti ábrát az $m_Q = 70$ GeV mellett kaptuk; amennyiben m_Q értékét növeljük, a szingularitás még a rácsszimulációkban használt érték elérése előtt kisimul.

Többlépcsős fázisátmenet is kialakulhat, pl. a rácsszimulációkban használt paraméterek és $T_1 = 0.09500$ TeV választása mellett, amint azt a 5.5 ábra mutatja. Azonban mindkét eset olyan paraméterek mellett valósul meg, amelyek a színsértő fázisátmenetet is lehetővé teszik, így a fizikai tartományon kívül vagyunk – a fenti ábrák tehát érdekes jellegükön kívül kis jelentőséggel bírnak.

5.5 A PERTURBATÍV EREDMÉNYEK MEGBÍZHATÓSÁGA

A fentiek csak az első lépést jelentik a minimális szuperszimmetrikus standard modellbeli elektromágneses fázisátmenet perturbatív vizsgálatában. Ez a megközelítés kiterjedt irodalommal bír, vizsgálata ma is élénk kutatás tárgya. Így célszerű legfontosabb jóslatait röviden összefoglalni, minthogy ezek erősen motiválják a nemperturbatív módszerek kidolgozását.

A perturbatív eredmények egyértelműen arra utalnak, hogy az MSSM-beli fázisátmenet lényegesen erőteljesebb, mint a standard modellbeli. A könnyebbik Higgs tömege akár 105 GeV is lehet, a jobbkezes stop tömege pedig majdnem a top-tömegig kúszhat fel – a fázisátmenet még ekkor is elég erősen elsőrendű. Ez a paramétertartomány az LHC illetve a Tevatron kísérleteiben a közeli jövőben fel lesz derítve [14].

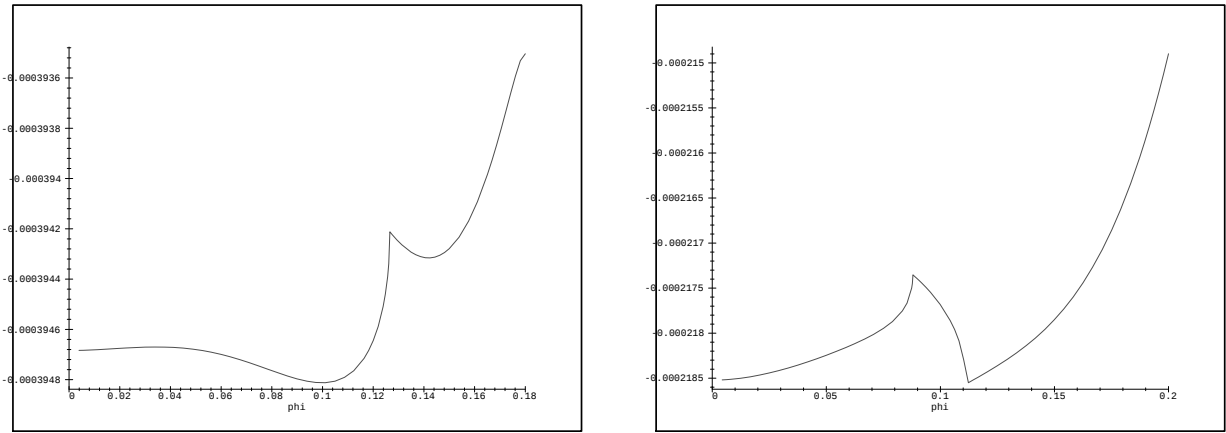
A tisztán perturbatív leírás azonban – a standard modellhez hasonlóan – nem teljesen kielégítő. A fenti, felettebb egyszerűsített leírásból kihagytuk a fermionokat, melyeket egy esetleges további perturbatív lépéssel figyelembe vehetünk – a SM-beli négydimenziós szimulációk mintájára. Ez azonban egy új problémát vet fel.

A szuperszimmetrikus modellek alapvető vonása a fermionok és a bozonok között fennálló szimmetria. Ennek megbontása ellentmond a modell létrehozását szorgalmazó esztétikai alapoknak – azonban ez a lépés pragmatikus szempontokkal könnyen indokolható. Például a 7. fejezetben ismertetésre kerülő rácsszimulációk esetén a standard modellbeli vizsgálatok alapján

m_U	T_1	$\langle\phi\rangle$
0.20	0.14895	0.030
0.15	0.14324	0.033
0.10	0.13707	0.038
0.05	0.13149	0.049
0.03	0.12995	0.055
0.00	0.12900	0.059
0.02i	0.12855	0.061
0.04i	0.12713	0.069
0.05i	0.12598	0.076
0.06i	0.12442	0.086
0.08i	0.11961	0.118
0.10i	0.10991	0.163

m_U	$T_2^>$	$T_2^<$
0.091i	0.14702	0.13875
0.092i	0.15790	0.12969
0.095i	0.17366	0.12122
0.10i	0.19137	0.10472
0.12i	0.24167	0.07939
0.15i	0.30270	

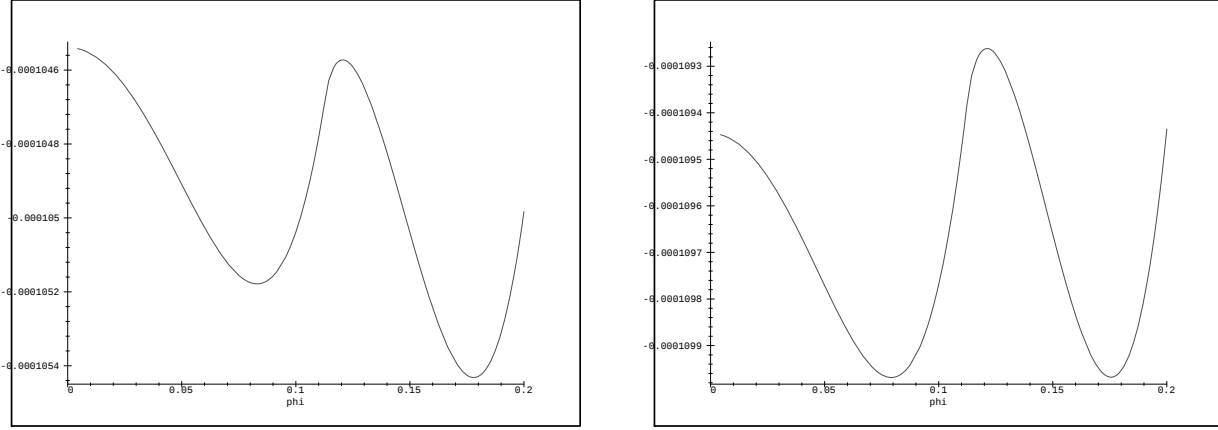
5.2. táblázat: A rácsszimulációkban használt paraméterek melletti fázisátmeneti pontok

 5.4. ábra: Bizonyos paramétereknél a Φ irányú potenciálban szinguláris pontok bukkannak fel

azt várjuk, hogy a bozonikus szektorban bukkannak csak fel olyan nehézségek, melyek a rácsszimuláció használatát szükségessé teszik. (A szuperszimmetria rácsra tétele ettől függetlenül is vet fel problémákat: szuperszimmetrikus kontinuum-térelméletbeli Lagrange-függvény rácsratételekor a bozonikus változókra előírt periodikus és a fermionikus változókra előírt antiperiodikus határfeltételek nem szuperszimmetrikus rácshatásra fognak vezetni; a szuperszimmetria csak a végtelen térfogatú határesetben állhatna helyre, így a kis időirányú rácskiterjedéssel jellemzett véges hőmérsékletű esetben a szuperszimmetria mindig sérül.)

Nehezebb problémát jelent az, hogy a szuperszimmetria, mint a szimmetriakövetelmények általában, megszorítást ró ki bizonyos mennyiségek (jellemzően tömegek) renormálására – ahogy a szokásos Slavnov–Taylor azonosságok biztosították, hogy a fotontömeg renormálás után is 0 marad. A tömegrenormálás problémája, hasonló köntösben, a rácsszimulációk kapcsán ismét előkerül, és ott is komoly fejfájást okoz.

Ez a fentiekben is jól látható módon jelentkezik: a bemenő paraméterek állandó értéken

5.5. ábra: Bizonyos paraméterek mellett akár többlépcsős fázisátmenet is lejátszódhat

tartása mellett a különböző m_U értékekhez tartozó fázisátmeneti pontokban a Higgs-W tömegarány más és más, így egy esetleges fázisdiagram felvételéhez a fenti táblázat eredményei nem megfelelőek. Az alábbiakban rövid indikációt adunk arra, hogyan kezelhető ez a probléma.

Első lépésként az m_W zérus hőmérsékleten mért tömeg rögzítése szükséges. Minthogy ez $g^2\phi^2$ -tel arányos, és a g csatolási állandót fizikai értékén kívánjuk rögzíteni, a ϕ^2 mennyiséget is állandónak kell tartani. Ez biztosítható úgy, hogy az elméletben szereplő paraméterek közül az egyiket megfelelőképp változtatjuk – célszerű választás a μ renormálási skála. Következő lépésként egy másik paraméter alkalmas hangolásával rögzíthetjük a könnyű Higgs-bozon m_h tömegét, majd nehéz párját, m_H -ét egy harmadik paraméter hangolása segítségével, és így tovább. Az eljárás eredményeire részletesebben a 7.6 szakaszban térek ki.

Azonban a fenti adatokból enélkül is könnyen leolvasható néhány lényeges tendencia. A $\langle\phi\rangle$ várható érték erőteljesen nő, ha m_U^2 nagy negatív értékeket vesz fel (tehát ha a stoptömeg számottevően kisebb, mint a top-tömeg), ebben az esetben néhány pontban láttuk, hogy fenáll a kozmológiai jelentőségű $\langle\phi\rangle/T_c > 1$ egyenlőtlenség. m_U^2 megfelelően nagy negatív értékeinél színsértő fázisátmenet játszódhat le; a fenti bemenő paraméterek esetében a színsértő fázis $m_U \approx 0.09i$ környékén jelenik meg.

A fizikai paraméterek rögzített értéken tartásán kívül felmerül még az a nehézség is, hogy az alkalmazott perturbációs számítás nem megy túl az egy-hurok renden, és ismert, hogy a bizonyos kéthurok rendű gráfok járuléka jelentős [14]. A második hurok-rend a fázisátmenet erősödését jelzi. Komoly érvek szólnak amellett, hogy a perturbációs sor további rendjei szépen csökkennek, miáltal a kéthurok-rendű eredmény megbízható. Nyilvánvaló azonban a nemperturbatív megközelítés szükségessége; a fenti egyszerű perturbatív vizsgálat e hasznos irányjelzőnek bizonyul majd a vizsgálandó paramétertartomány kiválasztásában,

5.6 DIMENZIÓS REDUKCIÓVAL KAPOTT EREDMÉNYEK

A 1.3 szakaszban említett nemperturbatív módszerek közül elsőként a dimenziós redukción [41, 60, 61] alapuló megközelítést dolgozták ki [21, 40], mivel a négydimenziós szimulációk lényegesen nagyobb gépidőt igényelnek – bár általában nem olyan nagy mértékben, mint a standard

modell keretében. Ennek oka az, hogy a fázisátmenet lényegesen erősebb, így a négydimenziós szimulációban felbukkanó jellemző hosszúságok nagyságrendileg nem nagyobbak, mint a kritikus hőmérséklet reciproka, T_c^{-1} . Így a négydimenziós szimulációk, ha nehezen is, de megvalósíthatók – bár ehhez óriási számítógépes kapacitás szükséges. Ezen nehézségek jelentik a következő fejezetek központi kérdéskörét. (Az “egyszerűbb”, dimenziós redukción alapuló számítások eredményeit közlő [21] dolgozathoz szükséges szimulációk gépideje 7.5 nódus-év volt egy Cray T3E típusú szuperszámítógépen).

A teljes paraméterter feltérképezése természetesen lehetetlen feladat, így kézenfekvő ötlet a perturbatív jóslatok által favorizált paramétertartomány vizsgálata. Az így kapott háromdimenziós eredmények azt jelzik, hogy az előzőekben megadott perturbatív eredmények jók: a nemperturbatív vizsgálat az ott talált felső tömegkorlátokat még messzebb tolja, így a perturbatív jóslatokat *konzervatív*nak lehet nevezni. Másként fogalmazva: a fázisátmenet erőssége – melynek jellemzője lehet a látens hő – nemperturbatív lényegesen nagyobbak adódik, mint ahogy a kéthurok-rendű perturbációszámítás jósolta [21].

A színsértő fázisátmenet a paraméterek megfelelő megválasztásánál jelen van; ennek szükséges feltétele az, hogy a stop-tömeg elegendően kicsi legyen. Ebben az esetben kétlépcsős fázisátmenet is megvalósulhat.

Az MSSM paraméterterében tehát van olyan tartomány melyben megvalósulhat a bariogenézis – ennek jelentőségét aligha kell hangsúlyozni. Kézenfekvő tehát, hogy ugyanezt a lehetőséget egy másik nézőpontból, a négydimenziós szimulációk szempontjából is alaposan megvizsgáljuk.

6. FEJEZET

*

A PMS szuperszámítógép

*“Egyszer I.I. Rabi meg is jegyezte:
az európai kísérleti fizikusok nem tudnak egy hosszabb számoszlopot összeadni,
az elméletiek pedig nem tudják megkötni a saját cipőfűzőjüket.”*
(Leon Lederman, *Az isteni a-tom*)

Az MSSM-beli elektroyenge fázisátmenet előző fejezetben tárgyalt perturbatív vizsgálata nem újkeletű. A jóslatok fenntartás nélküli elfogadásához azonban az szükséges, hogy nem-perturbatív módszerekkel is megvizsgáljuk a fázisátmenetet, és az előzőekkel összhangban álló eredményekre jussunk.

Nemperturbatív módszer alatt természetesen továbbra sem tisztán nemperturbatív módszert értünk – amilyen a teljes MSSM négydimenziós rácsszimulációja lenne –, hanem a standard modell esetében látott két módszert, a dimenziós redukción alapuló effektív potenciálra alapozott módszert, illetve az MSSM bozonikus szektorának négydimenziós rácsszimulációját. Ez a fejezet az utóbbi módszer megvalósításának nehézségeit próbálja bemutatni. A négydimenziós szimulációk gépidő-igénye már a standard modell keretein belül is lényegesen nagyobb volt, mint a háromdimenziós redukált modellé [40], ami azt is jelentette, hogy a négydimenziós szimulációk kellő pontosságú elvégzéséhez '90-es évek közepéig várni kellett: az akkori legnagyobb kapacitású számítógépek már lényegében meg tudtak birkózni a feladattal.

A standard modell szuperszimmetrikus kiterjesztésének vizsgálata lényegesen összetettebb. Ez jól látszik már a hatás szimulációkban alkalmazott alakjából is, melynek a (7.1) – (7.9) képletek között írtunk ki teljességében. A legfőbb nehezítést az jelenti a standard modell esetéhez képest, hogy míg ott az elmélet egyetlen ismeretlen paramétere a Higgs-bozon tömege, addig itt számos kísérletileg mindeddig meg nem határozott paraméter van jelen. Így a vizsgálandó paraméterter sok dimenziós, melynek teljes feltérképezése a közeljövőben reménytelen feladat.

Szerencsére rendelkezésünkre állnak a perturbatív eredmények, melyek erőteljesen leszűkítik a fizikai szempontból érdekes paramétertartományokat. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a négydimenziós szimulációkhoz szükséges számítógépes kapacitás rettentő nagy – a jelen körülmények között kínálkozó egyetlen megoldás tehát egy olcsó szuperszámítógép építése. Ez a nehézség egyben egy másik fejtörő megoldásául szolgál: hogyan hívjuk a megépülő monstorumot? A fentiek alapján a választás a PMS névre esett, mely a *Poor Man's Supercomputer* szavakat rövidíti – éppúgy, mint a számítógépre ugyanennyire jellemző, az előzőnél kevésbé képletesen értendő *Parallel Multiprocessor Supercomputer*-t, stb.

6.1 A PMS FELÉPÍTÉSE

A szuperszámítógépek ár/teljesítmény aránya lényegesen nagyobb, mint a személyi számítógépeké. Így sok PC megfelelő összekapcsolásával nagyon is versenyképes, szuperszámítógép építhető. A személyi számítógépekből felépülő szuperszámítógép további előnye, hogy az újabb, nagyobb teljesítményű alkatrészekre való áttérés könnyen megvalósítható, így más szuperszámítógépekkel szemben a versenyképes teljesítmény – megfelelő anyagi ráfordítással – könnyen fenntartható.

A gép felépítését a vizsgált fizikai probléma, az MSSM-beli elektrogyenge fázisátmenet szimulációja határozza meg. Az egyik lehetőség a következő: a központi gép által irányított egyes PC-k ugyanazt a programot futtatják különböző paraméterek mellett (*single process multiple data*, SPMD üzemmód), így nem túl nagy méretű rácsok esetén könnyen juthatunk kellően nagy statisztikához. A 0 rácsállandójú esetre (kontinuum-limeszre) való extrapolálás kis méretű rácsokra mért adatokat is igényel; ezek felvételéhez ez a megközelítési mód a legcélszerűbb.

A számítógép nagy kapacitása nagyobb rácsoknál jelent igazán nagy előnyt; míg egy kis számítógépnél nem kerülhető el a merev-lemezre történő kiírás és az arról történő beolvasás, addig a szuperszámítógép esetében a nagy memória itt kihasználható. Ehhez nyilván a szuperszámítógépbe épített PC elemeknek egységként kell működniük, tehát a különböző nódusok közötti kommunikációra van szükség. A kellően hatékony kommunikáció megvalósítása volt a PMS program legkényesebb fázisa. Mielőtt erre kitérnénk, nézzük meg nagy vonalakban, hogy is kell elrendezni a szuperszámítógépet összetevő PC-ket.

Véges hőmérsékletű szimulációk esetén a hőmérséklet a rács időirányú kiterjedésének reciproka határozza meg. Ez a standard modellbeli szimulációk esetén 2–5-ig terjedt. A térirányú kiterjedés ennél általában (lényegesen) nagyobb: a teljes PMS gépen egyetlen rácsot felosztva a $48^3 \times 4$ -es rács tipikusan mondható.

A PC-k között tehát a három tériránynak megfelelő kommunikációt célszerű biztosítani. Ez két gép között úgy történik meg, hogy az egyes gépek egy rács felét vizsgálják, és a vizsgált fél-rács peremén levő adatokat, melyek első-szomszéd-kölcsönhatás révén a másik gépen vizsgált fél-rács határoló síkján levő adatokkal kapcsolódnak össze, továbbítani kell a másik gépre. Egyszerű megfontolások alapján nyilvánvaló, hogy lényegében köbös rácsok esetében célszerű a három térirányt egyenlő mértékben felosztani; a különböző gépek közötti adatátviteli igény így csökkenthető minimálisra.

A szimulációkban vizsgált rácsok térszerű méretét nagy rácskiterjedések esetén inkább párosnak szokás választani, így az egy irányba egymás mellé helyezendő gépek számát is célszerűbb párosnak venni. Irányonként 4 gépet elhelyezve tehát 64 gép szükséges. A rendelkezésre álló összegből 32 PC vásárlása volt lehetséges – így ezt egy $4 \times 4 \times 2$ rendszerű rácsba lehetett elrendezni. Az egyes PC komponensek ára a program elkezdésekor 350, a kommunikációs kártyák ára további 40 dollár volt. A PC komponensek 100 MHz-es SOYO SY-5EHM alaplapot, 450 MHz-es AMD K6-II processzort, 128 Mbyte SDRAM-ot, 2.1 Gbyte-os merevlemezt, és 10 Mbit átvitelű Ethernet kártyát tartalmaztak. (Az alkatrészek árait illetőleg lásd [85]-t.)

A könnyebb kezelhetőség érdekében a PC-ket alaposan átrendeztük; a tápegységek a szuperszámítógép emberes méretű állványának aljára kerültek, ahonnan egy hatalmas ventilátor távolítja el a termelt hőt. (A nódusok által termelt hő a gép tetején lévő négy ventilátoron keresztül távozik. A gép hőtermelése olyan nagy, hogy a számítógép-teremben bő öt fokkal is magasabb lehet a hőmérséklet, mint a szomszédos szobában.)

Az alaplapok így mintegy méternyi távolságba kerültek a tápegységektől, ami bőséges al-

kalmat biztosított forrasztási készségeink továbbfejlesztésére. Az alaplapon 4, egymás felett elhelyezett tálcán kaptak helyet, melyek oldalirányba kihúzhatók – a később elkerülhetetlen szerelési munkálatok megkönnyítésére. Az egyes tálcákon 2×4 nódus helyezkedik el. Az elrendezés jól látható a következő ábrán:

The size of this eps file is
too large for hep-ph

6.1. ábra: A PMS szuperszámítógép és 8 egy tálcán elhelyezett nódusa

A szomszédos nódusok közti kommunikáció sebessége döntő fontosságú. A központi számítógéppel való kommunikációt megteremtő Ethernet kapcsolat itt nem kielégítő, egyrészt mert ennek kiépítéséhez túlságosan hosszú idő szükséges, másrészt mivel a maximális adatátviteli sebesség 1 Mbyte/sec. Azokban az esetekben, amikor az egész szuperszámítógépre egyetlen rácsot helyezünk, a különböző nódusok közti kommunikáció aránytalanul sok időt emészt fel az egyes nódusokon végrehajtott számolás idejéhez képest. Így az Ethernet kapcsolatot használó szuperszámítógépek (pl. Indiana) teljesímeny/ár hányadosa távolról sem optimális.

A Myrinet kapcsolatot használó számítógépek esetében (pl. Alice [86], Altacluster) a gépek közti kommunikációs rendszer ára nagyságrendileg megegyezik a számítógépek árával. Így a PMS építésének egyik legkritikusabb pontja a hatékony és olcsó kommunikációs rendszer megtervezése volt, mely elsősorban Horváth Viktor érdeme.

A kommunikációs rendszer részletes ismertetése túlságosan messzire vezetne; az érdeklődő olvasó a [16] cikkben talál részletes leírást. Itt csak annyit említenék meg, hogy nódusonként két kártya, az adatátviteli áramköröket tartalmazó *CPU Card*, és a szomszédos nódusokkal való kapcsolatot létrehozó szalagkábelek csatlakozóit tartalmazó *Relay Card* került beültetésre. A nódusokat összekötő szalagkábelt igyekeztünk minél rövidebbre tervezni; a jelenlegi 2 Mbyte/sec kommunikációs sebességnél ennek jelentősége kicsi, azonban az előrelátható fejlesztések során

ez döntő tényezővé léphet elő.

Az Ethernet kapcsolatnál a PMS kommunikációs rendszere nem csak a fenti kb. 2-es faktorral gyorsabb: a kapcsolat kiépítéséhez szükséges idő lényegében elhanyagolható, másrészt egyszerre akár 16 pár nódus között is létesíthető kommunikáció – ez pedig mintegy két nagyságrenddel nagyobb sebességet képes biztosítani. A nódusok számának esetleges növelése esetén a kommunikáció teljesítménye tovább javul, minthogy az egyes nódusok továbbra is csak hat szomszédjukkal kommunikálnak, szimultán módon.

6.2 A PMS-EN FUTÓ SZOFTVEREK

A számítógép egyes nódusain Linux operációs rendszer fut – bár 32 bites *Extended DOS* is lett telepítve rájuk. A kommunikációs kártya vezérléséhez valamint a számítógépen futtatandó programok megírása C++ – esetenként Fortran – nyelven történt. A kommunikációs kártyákra írt C nyelvű példaprogram a [16] cikk függelékében érhető el.

A szuperszámítógép 32 nódusa (s000, ..., s003, s010, ..., s133) Ethernet kapcsolatban áll a vezérlőgéppel. A szimulációkban használt paraméterek kiosztása és a szimulációs eredmények összegyűjtése jelenti az Ethernet kapcsolat fő alkalmazását.

6.3 A PMS TELJESÍTMÉNYE

A bő másfél évig épített PMS gép 2000. februárjában jutott el arra a pontra, hogy a kommunikáció mind a 32 nódus között megbízhatóan és gyorsan működött. Fizikai számításokra azonban sokkal korábban, a Lágymányosra való költözés idején kezdtük használni – ekkor a különböző nódusok egyenként működtek, tehát igazán nagyméretű rácsok szimulálására ebben az időszakban nem volt lehetőség.

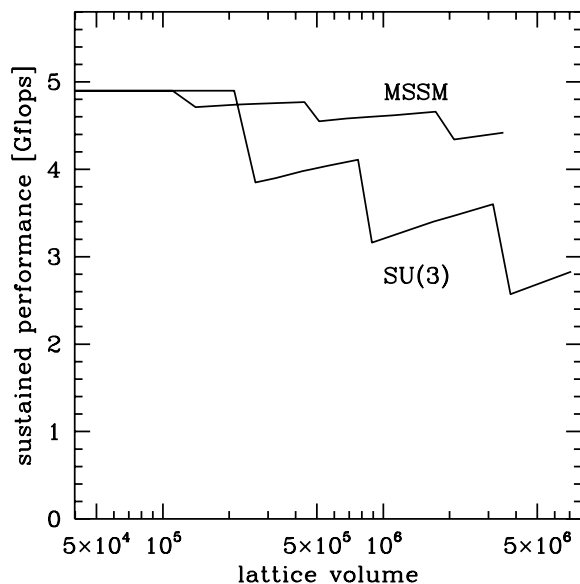
A kommunikációs rendszer megépülésével valódi szuperszámítógéppé vált PMS teljesítményét rácstérelméleti szimulációk segítségével mérhető fel.

- Tiszta $SU(3)$ mértékelmélet a legegyszerűbb Wilson-féle hatással. A linkváltozókat frissítő eljárás overrelaxációs lépésekkel kombiált hőfürdő algoritmust használ. A 3×3 -s mátrixok szorzásának meggyorsítását egy *assembly* nyelvű program tette lehetővé.
- A PMS megépítését motiváló MSSM szimulációja. A változók frissítésére az $SU(3)$ modellben használtakon túl egy új módszer, a skalár kvarkok kezelésére szolgáló mikrokanonikus overrelaxáció szükséges.

Dupla pontosságú műveletek esetén a szuperszámítógép teljesítménye a 6.2 ábrán látható módon függött a szimulált rács méretétől.

A fenti eredmények várakozásunknak megfelelőek: az MSSM mintegy kétszer annyi változót tartalmaz, mint az $SU(3)$ modell; a lebegőpontos műveletek száma azonban kb. 1 nagyságrenddel nagyobb. Így ugyanakkora rácsméret esetén az egyes nódusokon a szimulációra fordított idő meredekebben nő a rács szélén levő adatok továbbításához képest az MSSM-ben, mint a tiszta $SU(3)$ mértékelméletben. A hirtelen leesések az új kommunikációs irányok megnyitásánál mutatkoznak – pl. 4 összekapcsolt gép helyett 8-on osztjuk szét a teljes rácsot stb.

A szimulációkban használt MSSM Lagrange-függvény esetében az egy nódusra eső teljesítmény (dupla pontosság esetén) rácspontonként, és *sweep*enként kb. 3 ezredmásodpercet jelentett, tehát a legkisebb számolt rácsméretnél – $4^3 * 2$ – egy *sweep*re mintegy fél másodpercet

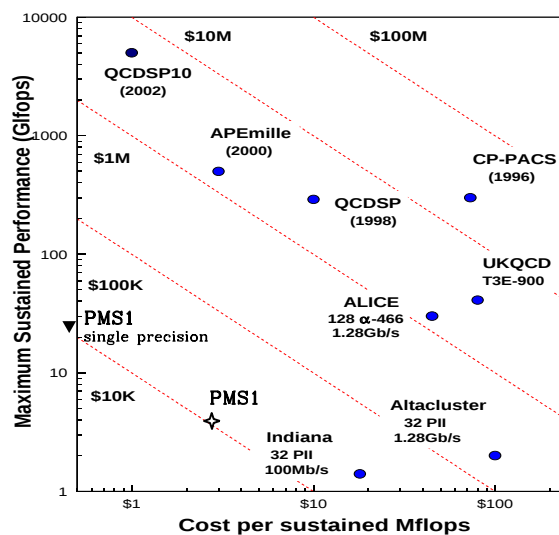
6.2. ábra: A PMS teljesítménye a szimulált rácstérfogat függvényében

számolhatunk. Nagyobb rácsok esetében a mérendő mennyiségek (pl. Wilson-hurkok) számának növekedése miatt a szimulációhoz szükséges idő a rácstérfogatnál valamivel gyorsabb nő.

Az SU(3) mértékelmélet alapján könnyebben összevethető a PMS és más szuperszámítógépek teljesítményét; láthatóan nem becsüljük túl a PMS teljesítményét, ha azt 4 gigaflopban állapítjuk meg. Ez 3\$/megaflop ár/teljesítmény arányt jelent.

Ha egyszeres pontosságot követelünk meg, a teljesítmény lényegesen megnő: az MMX programcsomag használatával elvileg 8-szoros sebességnövekedés érhető el; a tapasztalatok azt mutatják, hogy ennek mintegy 80%-a meg is valósul. Így 27 gigaflop teljesítmény, azaz 0.45\$/megaflop érhető el. Ezzel a teljesítménnyel a PMS a legnagyobb teljesítményű magyar számítógép [87, 88]. A következő ábrán a rácstérelméleti szimulációkban használt szuperszámítógépek teljesítménye látható. Bár léteznek nagyságrendekkel nagyobb teljesítményű gépek (CP-PACS [89], QCDSF [90]), azonban ár/teljesítmény viszonylatban a PMS kiemelkedően jó.

(A 6.3 ábrán látható PMS1 felirat sejteti, hogy egy PMS2 van születőben. Az ennek alapját képező 64 PC már megvan, és a 2.135 szuperszámítógép-teremben meg is tekinthető. A PMS(1)-re jellemző kompakt elrendezés és a 64 nódus közti kommunikáció azonban (még) hiányzik, így ezek független nódusokként működnek. A következő fejezetekben bemutatásra kerülő eredmények egy része természetesen ezekről a gépekről származik.)

6.3. ábra: A rácsérelméletben használt szuperszámítógépek ár és teljesítmény szerinti összevetése

7. FEJEZET

*

Az MSSM rácsszimulációja

7.1 A LAGRANGE-FÜGGVÉNY

Ebben a fejezetben az MSSM négydimenziós rácsszimulációjának alapjait tekintem át [91]. A szimulációkban használt modellből – a standard modellben látottak alapján kézenfekvő módon – a fermionokat első lépésben elhagyjuk; ezek később egy perturbatív lépés segítségével vehetők figyelembe.

Hasonlóképpen az $U(1)$ szektor is perturbatív korrekcióként van kezelve [92]; a kis Yukawa-csatolással rendelkező skalárrészecskék első közelítésbeli elhagyása szintén logikus. Ettől eltekintve az MSSM teljes bozonikus szektorát, tehát az $SU(3)$ illetve $SU(2)$ szerint transzformálódó mértékbozonokat, a két Higgs-dublettet, valamint a harmadik generációs kvarkok szuperszimmetrikus párjait (stop, sbottom) rácsra tesszük.

Az így végrehajtandó numerikus szimulációk két jelentős előnnyel rendelkeznek a dimenziós redukcióval kapott 3D szimulációkhoz képest.

- Javítatlan hatás alkalmazása esetén a 4D szimulációk véges rácsállandóból fakadó hibája $\mathcal{O}(a^2)$ nagyságrendű; 3D szimulációk esetén ez $\mathcal{O}(a)$.
- Az eddigi 3D modellek [21] egyetlen Higgs-dublettet tartalmaztak, szimulációnkban mindkettő jelen van. Ennek jelentősége abban áll, hogy az egyes vákuum várható értékek (v_1, v_2) hányadosát leíró β paraméter ($\tan \beta = v_1/v_2$) buborékfalbeli változása a fázisátmenet során termelt barionaszimmetriával egyenesen arányos [93].

A négydimenziós szimulációk Lagrange-függvényét a kontinuum-elmélet Lagrange-függvényéből a rács térelméletben szokásos módon kapható meg [91]. A rácsmegfogalmazásban az egyes rácspontokra helyezett lokális járulékokon kívül plakett-tagok és hopping-tagok vannak jelen. A rács-Lagrange-függvény alapjául szolgáló kontinuumtérelméletbeli kifejezés

$$\mathcal{L} = \mathcal{L}_g + \mathcal{L}_k + \mathcal{L}_V + \mathcal{L}_{sm} + \mathcal{L}_Y + \mathcal{L}_w + \mathcal{L}_s, \quad (7.1)$$

melyben a mérték-kölcsönhatást leíró

$$\mathcal{L}_g = \frac{1}{4} \cdot F_{\mu\nu}^{(w)} F^{(w)\mu\nu} + \frac{1}{4} \cdot F_{\mu\nu}^{(s)} F^{(s)\mu\nu} \quad (7.2)$$

tag egy erős és egy gyenge kölcsönhatású rész összege; a kinetikus tag a két Higgs-dublett (H_1, H_2) , a balkezes stop-sbottom dublett (Q) és a jobbkezes stop és sbottom szinglett kovariáns deriváltjának összege:

$$\begin{aligned} \mathcal{L}_k = & (\mathcal{D}_\mu^{(w)} H_1)^\dagger (\mathcal{D}^{(w)\mu} H_1) + (\mathcal{D}_\mu^{(w)} H_2)^\dagger (\mathcal{D}^{(w)\mu} H_2) + (\mathcal{D}_\mu^{(ws)} Q)^\dagger (\mathcal{D}^{(ws)\mu} Q) + \\ & (\mathcal{D}_\mu^{(s)} U^*)^\dagger (\mathcal{D}^{(s)\mu} U^*) + (\mathcal{D}_\mu^{(s)} D^*)^\dagger (\mathcal{D}^{(s)\mu} D^*). \end{aligned} \quad (7.3)$$

A Higgs-terekből adódó potenciál

$$\begin{aligned} \mathcal{L}_V = & m_{12}^2[\alpha_1|H_1|^2 + \alpha_2|H_2|^2 - (H_1^\dagger \tilde{H}_2 + \text{h.c.})] + \\ & \frac{g_w^2}{8} \cdot (|H_1|^2 + |H_2|^2 - 2|H_1|^2|H_2|^2 + 4|H_1^\dagger H_2|^2), \end{aligned} \quad (7.4)$$

melyben két dimenziótlanított tömegtag szerepel, $\alpha_1 = m_1^2/m_{12}^2$ és $\alpha_2 = m_2^2/m_{12}^2$.

A skvark-tömeget tartalmazó Lagrange-sűrűség

$$\mathcal{L}_{sm} = m_Q^2|Q|^2 + m_U^2|U|^2 + m_D^2|D|^2, \quad (7.5)$$

míg a domináns Yukawa-csatolású részt

$$\mathcal{L}_Y = h_t^2(|QU|^2 + |H_2|^2|U|^2 + |Q^\dagger \tilde{H}_2|^2) \quad (7.6)$$

adja. A skvarkterek négyescsatolását

$$\mathcal{L}_w = \frac{g_w^2}{8} \cdot [2\{Q\}^4 - |Q|^4 + 4|H_1^\dagger Q|^2 + 4|H_2^\dagger Q|^2 - 2|H_1|^2|Q|^2 - 2|H_2|^2|Q|^2] \quad (7.7)$$

és

$$\begin{aligned} \mathcal{L}_s = & \frac{g_s^2}{8} \cdot [3\{Q\}^4 - |Q|^4 + 2|U|^4 + 2|D|^4 - 6|QU|^2 \\ & - 6|QD|^2 + 6|U^\dagger D|^2 + 2|Q|^2|U|^2 + 2|Q|^2|D|^2 - 2|U|^2|D|^2], \end{aligned} \quad (7.8)$$

adja meg, melyben

$$\{Q\}^4 = Q_{i\alpha}^* Q_{j\beta}^* Q_{i\beta} Q_{j\alpha}. \quad (7.9)$$

A fenti Lagrange-függvény paramétertere – a háromdimenziós esethez hasonlóan – sokdimenziós. Teljes feltérképezése így reménytelen, a perturbatív és a háromdimenziós eredmények birtokában azonban könnyen választható fizikailag érdekes tartomány. Elsődleges célunk az erősen kölcsönható Lagrange-függvény rész hatásának vizsgálata volt, a vizsgálat során ennek megfelelően választottuk meg két paraméter-halmazunkat.

A gyenge csatolási állandót és a Yukawa-csatolásokat fizikai értékük rögzíteti. A szuperszimmetriát sértő lágy tömegtagokban a csupasz paramétereket $m_Q = m_D = 250$ GeV, szerint választottuk meg. A jobbkezes stoptömeggel közvetlen kapcsolatban álló m_U paraméter a perturbatív számolások eredményének tükrében változtatható.

Az új konfigurációk előállítása overrelaxációs és hőfürdő algoritmus révén történik (külön-külön az egyes mezőkre), melynek alapjai nagyrészt megegyeznek az SU(2)–Higgs-modell szimulációjánál használtakal [7].

7.2 A SZIMULÁCIÓKBAN MÉRT MENNYISÉGEK

A rácsszimulációk során mértékinvariáns mennyiségek mérése bír fizikai jelentőséggel. Ilyenek

- Az egyes rácspontokon ülő, egymástól független $\Phi^\dagger(x)\Phi(x)$ típusú tagok összegei,
- A két szomszédos rácsponton ülő mennyiségek és a két rácspont közötti élváltozó megfelelő szorzata, $\Phi^\dagger(x + \hat{\mu})U(x, \mu)\Phi(x)$, és ennek általánosításai,

- A Wilson-hurkok, tehát a rács tengelyeivel párhuzamos élű, $n \times m$ kiterjedésű téglalapok, mely mentén az élváltozókat szorozzuk össze,
- Poljakov-hurkok, tehát a periodikus határfeltételekkel ellátott rácsban egy adott tengellyel mindvégig párhuzamosan haladó, önmagába záródó vonal, stb.

Ezen felül még számos más mennyiség is definiálható, pl. tetszőleges zárt hurok mentén összesorozhatjuk az élváltozókat. Bár bizonyos rácsstérelméleti munkákban fontos szerephez jutnak az ilyen objektumok, pl. a javított hatások esetében a plakettváltozón alapuló hatás finomításához 6 élű hurkokat, így a csavart hatszög alakú hurkot is figyelembe kell vennünk [94], a továbbiakban ismertetésre kerülő szimulációkban ezek nem jutottak szerephez.

Külön kiemelő a fentiekben definiált mennyiségek alapján értelmezett korrelációs függvények vizsgálata; a központi jelentőségű tömegeket (W-tömeg, Higgs-tömeg) ezen korrelációs függvények – $\langle \Phi^\dagger \Phi \rangle$, $\langle \Phi^\dagger U \Phi \rangle$ – lecsengéséből határozhatjuk meg. (A lecsengés majdnem exponenciális; a periodikus határfeltételek ehelyett gyakran ch függvények illesztését indokolják.)

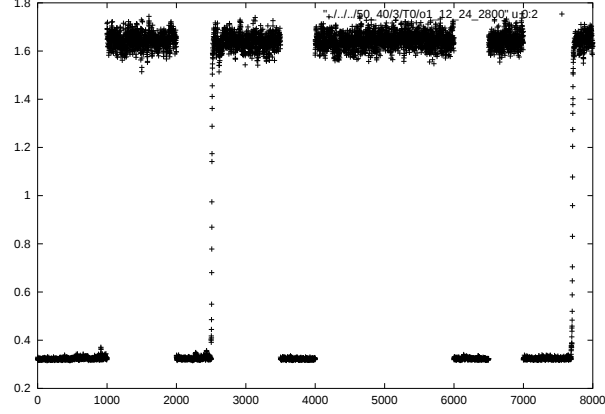
A Wilson-hurkok, melyek a 2.1 szakaszban bevezetett statikus kvark potenciállal szoros kapcsolatban állnak, gyakorlatilag szükségessé teszik a rácson történő mértékrögzítést. Amennyiben az összes adott síkú Wilson-hurkot meg kívánunk mérni, úgy egy $V = L_1 \times L_2 \times L_3 \times L_4$ méretű rácson mind a V rácspont lehet a vizsgált Wilson-hurok kezdőpontja; $l_1 \times l_2$ méretű hurok esetében $2 \times (l_1 + l_2)$ darab élék közti (SU(2), vagy SU(3)) szorzást kell végrehajtani; az összes ilyen Wilson-huroknál végrehajtandó műveletek száma tehát

$$2V \times \sum_{l_1=1}^{L_1} \sum_{l_2=1}^{L_2} (l_1 + l_2) \approx V(L_1^2 + L_2^2) \quad (7.10)$$

Amennyiben mértékrögzítést hajtunk végre, célszerű a maximális axiálmértéket választani. Ennek során először az egyik irány mentén egyenlővé tesszük az összes lehetséges élváltozót 1-gyel, ami a szomszédos élváltozók és a rácspontokban ülő mennyiségek alkalmas megváltoztatásával érhető el. (Mivel a Poljakov-hurok értéke mértékinvariáns, ezért az adott irányban (hurkonként) egyetlen kivétellel az összes élváltozó értéke 1-gyé tehető.) Ezt követően a négydimenziós rács háromdimenziós felületén, melyen az élváltozókat nem tudtuk 1-gyel egyenlővé tenni, hasonló mértékrögzítést hajthatunk végre egy másik irányban.

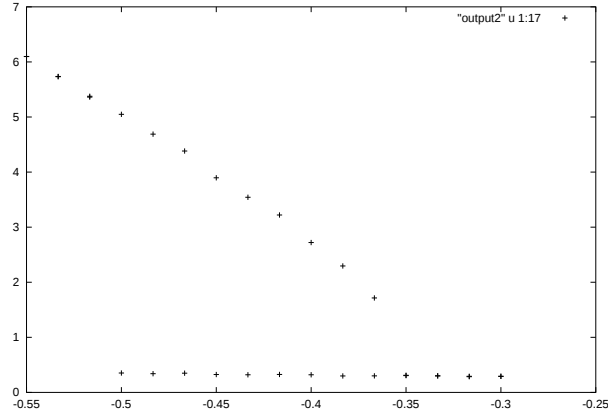
Jól láthatóan a mértékrögzítéshez szükséges műveletek száma a rácspontok számával arányos; az egyes rácspontokban néhány (SU(2) vagy SU(3)) szorzást kell végrehajtani. A mértékrögzítés után azonban a Wilson-hurkok számítása sokkal egyszerűbb lesz: a kiválasztott irány menti élékkel való szorzást végre sem kell hajtani; adott kezdőpontból a kiválasztott irányra merőleges összes lehetséges l_2 kiterjedés L_2 lépéssel kiszámítható, ami az egész rácsra $V \times L_2$ darab műveletet jelent. Az így kapott számokból további $V \times L_1$ művelettel az összes lehetséges Wilson-hurok értéke megadható. Az egész eljárás során $V \times (\text{const.} + L_1 + L_2)$ műveletet hajtottunk végre, mely L egy hatványával kisebb, mint (7.10). Jól látszik az is, hogy minél nagyobb rácsról van szó, annál jelentősebb a különbség.

A szimulációkban mért mennyiségek közül az alábbiakban a Higgs- és a stoptér négyzetének vizsgálatával foglalkozom. Bár a szimmetriasértő fázist a szimmetrikustól azon tulajdonsága alapján legegyszerűbb elkülöníteni, hogy abban az adott tér vákuum várható értéke nem zérus, ennek Monte Carlo szimulációkban való mérése nem magától értetődő. A nulla-nem-nulla elkülönítésnél kevésbé éles az ellentét az adott tér négyzetének várható értékének vizsgálatakor [40], ám ez is bőségesen elegendő arra, hogy a két fázist elkülönítsük, amint az a 7.1 ábrán jól látható.

7.1. ábra: A szimmetrikus és a szimmetriasértő fázis elkülönítése a szóbanforgó tér négyzete alapján is lehetséges

Hasonlóképp fázisátmenetre utal egy hiszterézishurok jelenléte, és ez a fázisátmeneti pont durva meghatározását is lehetővé teszi.

7.2. ábra: A hiszterézishurok jelenléte a fázisátmeneti pont közelségére utal

Az alábbiakban azonban nem ennek, hanem a pontosabb eredményt adó Lee–Yang-féle módszernek a segítségével határozzuk meg a kritikus pontokat. Ehhez először véges hőmérsékletű ($T \neq 0$) szimulációkat kell végrehajtani, jellemzően $L_t = 2, 3, 4, 5$ időirányú kiterjedésű rácson. A rácsérelméletben szokásos módon az így kapott eredmények statisztikus hibáján kívül két szisztematikus hibaforrás is van:

- a véges rács térfogatra való extrapolálással korrigálhatunk, és
- a véges rácsállandóból fakadó hiba – bozonikus elmélet esetében ez $\mathcal{O}(a^2)$ rendű – mely kontinuum limeszre való extrapolálással korrigálható.

A végtelen rács térfogatra való extrapolálást úgy hajtjuk végre, hogy adott L_t érték esetén egyre nagyobb és nagyobb térbeli kiterjedésű rácson hajtjuk végre a szimulációt. A kontinuum-

umlimeszt egyre finomabb rácsok használatával, tehát ugyanakkora rács térfogat mellett egyre sűrűbb felbontással – $L_t a = \text{const.}$ mellett L_t növelésével érhetjük el. A következő táblázatban tehát a sorok extrapolálásával a végtelen térfogatú limesz kapható meg, az oszlopokéval a kontinuum-limesz.

$2 * 4^3$	$2 * 6^3$	$2 * 8^3$	$2 * 10^3$	$2 * 12^3$
$3 * 6^3$	$3 * 9^3$	$3 * 12^3$	$3 * 15^3$	$3 * 18^3$
$4 * 8^3$	$4 * 12^3$	$4 * 16^3$	$4 * 20^3$	$4 * 24^3$
$5 * 10^3$	$5 * 15^3$	$5 * 20^3$	$5 * 25^3$	$5 * 30^3$

(A gyakorlatban nem mindig a fenti táblázat szerint szoktuk megválasztani a szimulációban szereplő rácsok méreteit; a periodikus határfeltételek miatt ritkán használunk olyan rácsot, melynek térbeli kiterjedése páratlan.)

A fentiek gyakorlati alkalmazása azonban komoly nehézségeket is felvet. Ahhoz, hogy a kontinuumlimesznek értelme legyen, ugyanazon fizikai pontban kell végrehajtani a szimulációt, tehát a rendszerre jellemző fizikai mennyiségek értékét – $R_{HW} = M_H/M_W$ tömegarány, stoptömegek, toptömeg stb. – a különböző méretű rácsoknál ugyanolyan értékre kell beállítani. Így például az $2 * 4^3$ rács, valamint az ugyanakkora térfogatot finomabb felbontással leíró $3 * 6^3$ rács esetében ezen paraméterek értéke azonos kell, hogy legyen – ezzel biztosíthatjuk azt, hogy a renormálási csoport módszernél megszokott módon az állandó fizika vonalán (*line of constant physics*, LCP) mozoghassunk. A fenti mennyiségek azonban a korrelációs függvények lecsengéséből, a szimulációk után határozhatók meg. Hogyan lehet a szimulációs paramétereket úgy hangolni, hogy a tömegrenormálódást megfelelőképp kezelni tudjuk? Ha csak egyetlen tömegparaméterről lenne szó, próbálgatással is elég gyorsan célt érhetnénk, ebben a bonyolultabb esetben azonban ez a megoldás nem jön szóba.

Először tekintsük az m_U^2 paramétert! A renormált tömeg és a csupasz tömeg kapcsolata

$$m_R^2 = m_0^2 + da^{-2}, \quad (7.11)$$

ahol da^{-2} a levágási járulék. Amennyiben m_R értékét rögzítjük, m_0 hangolása révén a d konstans értéke meghatározható. m_R rögzítésére a zérus hőmérsékletű szimuláció fázisátmeneti pontja nyújt lehetőséget, itt $m_R = 0$. Ebből d meghatározása után az ugyanazon fizikai ponthoz tartozó különböző finomságú rácsok megvalósításához alkalmas m_0 paramétert minden esetben könnyen meg tudjuk határozni – a fázisátmeneti ponttól távol is.

A Higgs-szektor tanulmányozását megkönnyíti a rácshatás egy szimmetriájának felismerése: amennyiben m_{12} -t megszorozzuk -1 -gyel, és ezzel együtt az egyik Higgs-változó helyébe annak ellentettjét írjuk (pl. $H_2 \rightarrow -H_2$), úgy a rácshatás nem változik. Ezen szimmetria alapján azt várjuk, hogy m_{12} nem kap a -tól függő korrekciót, hiszen bármilyen előjelet is választanánk ennek, az a fenti szimmetriát sértené.

Kap-e a^2 -s korrekciót m_1^2 és m_2^2 ? Mivel $\alpha_1 = m_1^2/m_{12}^2$ szimulációkban használatos értéke igen nagy – 40 körüli – ezért itt nem számítunk jelentős renormálási effektusokra. Az m_2^2 -tel kapcsolatos α_2 paraméter pedig éppen a hangolandó mennyiség, melynek segítségével a fázisátmeneti pontot rögzítjük.

A fenti gondolatmenet alapján végrehajtott változtatásokkal valamivel közelebb jutunk a konstans fizika vonalához. Azonban hogy a konstans fizika megvalósulhasson, más paraméterek átállítása is szükséges, mindenek előtt az R_{HW} tömegarány hangolása.

A véges hőmérsékletű szimulációk célja a fázisátmeneti pont meghatározása. Ez a többi paraméter állandó értéken tartása mellett az α_2 csatolási állandó hangolásával történik. A

Lee–Yang-zérushelyek meghatározásával megállapítható az $\alpha_{2,c}$ kritikus pont. Az így kapott mérési pontokból végrehajtható a végtelen térfogati limeszre történő extrapolálás; ennek során felhasználjuk a csatolási állandó inverz térfogat ($1/V$) szerinti haladásának skálatörvényét.

Az így megkapott végtelen térfogatú α_2 kritikus érték mellett zérus hőmérsékletű szimulációkat kell végrehajtani, konkrétan az $L_t = 2$ esetben kapott véges hőmérsékletű szimulációs eredmények végtelen térfogatú limeszeként kiszámított $\alpha_{2,c}^\infty$ kritikus paraméter mellett ez $8^3 * 16$ méretű rácson történik.¹ Mivel a “hőmérsékletet” a rác legkisebb mérete szokta jellemezni, itt a hőmérséklet legfeljebb negyede az $L_t = 2$ véges hőmérsékletű szimulációban megvalósulónak. Mivel a hőmérsékleti integrálokban T^2 -s szorzó szerepel, az előzőekhez képest a hőmérsékleti tag egy $1/16$ -os faktorral el van nyomva, ezért a “zérus hőmérsékletű szimuláció” név bár nem pontos, jogosnak mondható.

Minthogy az α_2 paraméter állandó értéken tartása mellett csökkent a hőmérsékletet, a rendszer sértett fázisba került. A W és Higgs-részecske tömegét megadó korrelációs függvény (közelítőleg) exponenciális lecsengésének karakterisztikus hossza 2–4, így $L_t = 16$ mellett ezen tömegparaméterek meghatározása kellően pontos. Meghatározható továbbá a Higgs-tér ugrása, a különböző fázisokat elválasztó buborék falának alakja, a β paraméter fázishatáron történő megváltozása stb.

Mielőtt megadnám az erős csatolási állandó szimulációban használt kétfajta értéke mellett így kapott értékeket, részletesebben kifejtem a Lee–Yang-zérushelyek módszerét, és megadom a véges hőmérsékletű szimulációból ezen az úton nyerhető α_2 értékeket.

7.3 A LEE–YANG-ZÉRUSHELYEK

A Z állapotösszeg Lee–Yang-zérushelyeinek ismeretében [38, 95, 96, 97] az elsőrendű fázisátmeneti pontok könnyen meghatározhatók. Az fázisátmeneti pont közelében

$$Z = Z_s + Z_b \propto \exp(-V f_s) + \exp(-V f_b), \quad (7.12)$$

mely kifejezésben s , illetve b jelöli az egyes fázisokat (pl. szimmetrikus és a szimmetriasértő), f a szabadenergiásűrűséget, V pedig a rendszer térfogatát. Mivel a fázisátmenet során a szabadenergiásűrűség folytonosan változik, így első rendben

$$f_b = f_s + \alpha(\kappa - \kappa_c), \quad (7.13)$$

ahol κ a fenti esetben a Higgs-térre vonatkozó hopping paraméter; κ_c ennek a fázisátmeneti pontban felvett értéke. Ekkor az állapotösszeg

$$Z \approx \exp[-V(f_s + f_b)/2] \text{ch}[-V\alpha(\kappa - \kappa_c)/2] \quad (7.14)$$

alakú, mely komplex κ esetén eltűnik, ha az

$$\text{Im}(\kappa) = 2\pi(n - 1/2)/(V\alpha) \quad (7.15)$$

összefüggés fennáll. A fenti kifejezésben n egész, így a komplex κ síkra elfolytatott állapotösszegnek sok Lee–Yang-zérushelye van, mely a $V \rightarrow \infty$ határesetben a valós tengelyhez tart.

¹Az egyes nódusokra tehető legnagyobb rác mérete $12^3 * 24$ körül van; az egész PMS1-re egy rácsot helyezve $24^3 * 48$ még megvalósítható.

Amennyiben nincs elsőrendű fázisátmenet, úgy a Lee–Yang-zérushelyek a végtelen térfogatú limeszben nem követik a $V \cdot \text{Im}(\kappa) = \text{const.}$ skálázást. Ehhez természetesen szükség van arra, hogy ugyanannyiadik – logikus módon az első – Lee–Yang-zérushely viselkedését vizsgáljuk.

Az állapotösszeg elfolytatása után tehát a fázisátmeneti pont egyszerűen meghatározható. A komplex síkra való elfolytatás lehetőségét a Ferrenberg–Swendsen-féle átsúlyozási módszer teszi lehetővé.

7.3.1 A Ferrenberg–Swendsen-féle átsúlyozási módszer

A Ferrenberg–Swendsen-féle módszer egyszerű kapcsolatot állít fel a rendparaméter két egymáshoz közeli paraméterhalmaz esetén mérhető eloszlásfüggvényében [98]. Valamely O mérhető mennyiség várható értéke a

$$Z = \int dE N(E) e^{-\beta E} \quad (7.16)$$

állapotösszezből (melyben $N(E)$ az E energiájú állapotok számát jelöli) a következő módon határozható meg. Jelölje $P_{\beta_0}(O, E)$ az O operátor értéke és az energia szerinti kétváltozós eloszlásfüggvényt a $\beta = \beta_0$ paraméterérték mellett. Ekkor nyilván

$$P_{\beta_0}(O, E) dE dO = N(O, E) e^{-\beta_0 E} dE dO, \quad (7.17)$$

ahonnan $N(E)$ kifejezhető:

$$N(E) = \int dO N(O, E) = \int dO P_{\beta_0} e^{+\beta_0 E}. \quad (7.18)$$

Innen azonban az O operátor várható értéke nem csak a szimulációban használt β_0 paraméternél, hanem egy attól kissé eltérő β paraméternél is meghatározható, hiszen

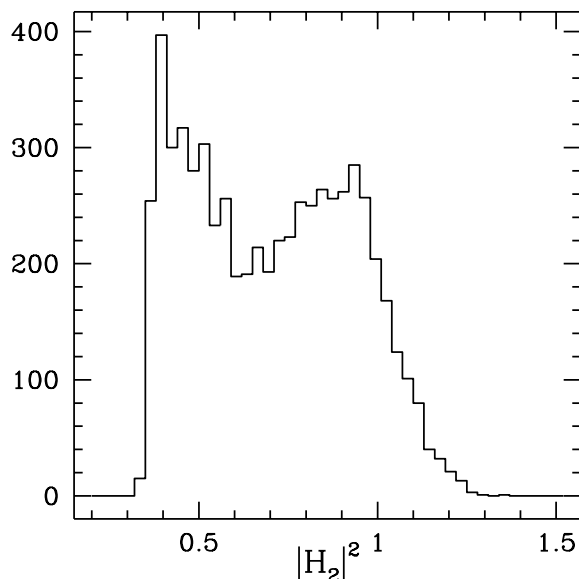
$$\begin{aligned} \langle O \rangle_\beta &= \frac{\int dE dO O N(O, E) e^{-\beta E}}{\int dE dO N(O, E) e^{-\beta E}} = \frac{\int dE dO O N(O, E) e^{-\beta_0 E} e^{-\beta(E-E_0)}}{\int dE dO N(O, E) e^{-\beta_0 E} e^{-\beta(E-E_0)}} = \\ &= \frac{\int dE dO O P_{\beta_0}(O, E) e^{-\beta(E-E_0)}}{\int dE dO P_{\beta_0}(O, E) e^{-\beta(E-E_0)}}. \end{aligned} \quad (7.19)$$

A fentiekben nyilván ügyelni kell arra, hogy $\beta - \beta_0$ ne legyen túl nagy, hiszen a Monte Carlo szimulációk ekkor igazán megbízhatóak.

7.4 A SZIMMETRIKUS, A SZÍNSÉRTŐ ÉS A HIGGS-FÁZIS

Az MSSM szimulációk során az átsúlyozási módszert kétféle módon is használtam. Az első lehetőség az, hogy egy szimuláció eredményeképp kapott adatokat oly módon súlyozunk át, hogy kétcsúcsú eloszlásgörbét kapjunk; ez nyilván a két fázis együttes jelenlétére utal, tehát a fázisátmeneti pont közelségét jelzi, mint az a 7.3 ábrán látható.

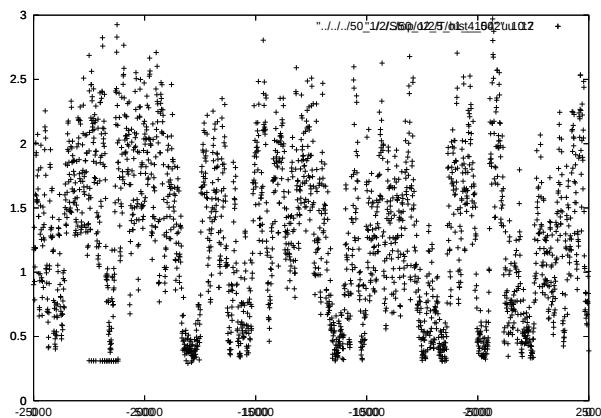
A másik lehetőség természetesen a Lee–Yang-zérushelyek megkeresése, mely a SM vizsgálatához írt program segítségével történik [54]. Ez adott bemenőadatokból a szimulációs pont környezetében vizsgálta, van-e Lee–Yang-zérushely, oly módon, hogy (megválasztható számú és

7.3. ábra: A kétcsúcsú hisztogram a két fázis együttes jelenlétére utal

méretű) kicsiny lépésekkel csigavonalban körbejárta a vizsgálandó pont környezetét; amennyiben az állapotösszeg valamely lépés során az előre megadott korlátnál közelebb volt zérushoz, ott Lee–Yang-zérushelyet állapított meg. Ezt gyakran az így talált zéruspontban végrehajtott újabb szimulációk segítségével ellenőriztem illetve pontosítottam.

Jellegzetes szimulációs eljárás az, hogy mélyen a szimmetrikus- illetve a szimmetriasértő tartományban létrehozunk egy-egy preparált konfigurációt, majd a fázisátmeneti pontban ezekből a konfigurációkból indítjuk a szimulációt. Jellemző módon az egyes konfigurációk között van átjárás, azonban az egymás utáni frissítések korrelációja nagy: a fázisok között ritka az átmenet és átmenet után a rendszer hosszú ideig tartózkodik az új fázisban (7.4 ábra).

7.4. ábra: A két fázis közti átmenet sokszor több ezer új konfigurációt igényel

Ez jellegzetes kétcsúcsú struktúrát mutat a hisztogrammon (lásd a 7.3 ábrát).

Kisméretű rácsokon viszonylag rövid szimulációk segítségével is gyakran megtalálható a Lee–Yang-féle zérushely; itt a szimulációs paramétereknek nem kell túl közel esnie a Lee–Yang-zérushelyhez. Ezekből az adatokból sok esetben megfelelő pontossággal tudtam extrapolálni a nagyobb rács térfogatokra, ahol a kisebb minták ellenére pontosabban tudtuk meghatározni a Lee–Yang-féle zérushelyeket. Az így kapott adatok alapján a végtelen térfogatra történő extrapolálás kellő pontossággal lehetséges – ezt több esetben végrehajtottam. A végtelen térfogatú limeszben a

$$\mathrm{Im} \kappa_0(V) = \kappa_0^c + CV^{-\nu} \quad (7.20)$$

illesztésben ν -t célszerű paraméternek tartani (nem pedig az elsőrendű fázisátmenet esetén felvett értékében, 1-ben rögzíteni), majd az adatokra illesztett görbéből meghatározni. Ilyen módon határozható meg a standard modellbeli elektrogyenge fázisátmenet végpontja is: a (7.15) skálázást mutató és az azt sértő Higgs-tömeg tartomány határa elég pontosan megállapítható [97].

A szimmetrikus és a Higgs-fázis közti átmeneti pontokat kétféle α_2 értéknél határoztuk meg, $L_t = 2, 3, 4, 5$ -ös rácsok mellett, különböző L_s térbeli rács kiterjedések mellett. Az egyik α_2 érték mellett végrehajtott szimulációkból Lee–Yang-módszerrel meghatározott fázisátmeneti pontokat a 7.1 táblázat foglalja össze.

$L_t = 2$	$L_s = 4$ -1.0381(4)	$L_s = 6$ -1.0247(6)	$L_s = 8$ -1.0192(4)	$L_s = 10$ -1.0178(2)			
$L_t = 3$	$L_s = 6$ -0.9876(6)	$L_s = 7$ -0.9807(4)	$L_s = 8$ -0.9785(11)	$L_s = 9$ -0.9768(3)	$L_s = 10$ -0.9768(2)		
$L_t = 4$	$L_s = 8$ -0.9738(5)	$L_s = 10$ -0.9718(1)	$L_s = 12$ -0.9718(2)	$L_s = 14$ -0.9710(1)	$L_s = 16$ -0.97184(3)	$L_s = 18$ -0.97174(5)	$L_s = 20$ -0.97130(4)
$L_t = 5$	$L_s = 10$ -0.9759(1)	$L_s = 11$ -0.9750(2)	$L_s = 12$ -0.9765(1)	$L_s = 14$ -0.9765(1)	$L_s = 16$ -0.9765(1)		

7.1. táblázat: A kisebbik α_s érték melletti szimulációk eredményeként kapott véges térfogatú Lee–Yang-zérushelyek

Hasonlóképp kimérhetőek a színsértő fázisátmeneti pontok, melyek egy fázisdiagram felvételéhez szükségesek. Ehhez a következő eljárás a legcélravezetőbb: $L_t = 3$ időbeli rács kiterjedés mellett felvehető egy “ $\alpha_2 - m_U^2$ fázisdiagram”, azaz ebben a síkban meghatározzuk a fázisátmeneti pontokat és a hármaspontot. Az eredményeket a 7.2 táblázat tartalmazza.

A hármaspontban végrehajtott zérus hőmérsékletű szimulációban kapott korrelációs függvények lecsengéséből meghatározható a rácsegységekben mért W- és Higgs-tömeg. Célszerű a hármaspont kis környezetében is feltérképezni a tömegek és az α_2 paraméter kapcsolatát. A W-tömeget fizikai értékén rögzítve megadható a rácsállandó, melyet a rács L_t kiterjedése segítségével kritikus hőmérsékletté konvertálhatunk.

A fázisdiagram felvételéhez még legalább három pontra van szükség (mindhárom ágon egy pontra). Ehhez először célszerű megfigyelni, hogy a színsértő fázis határát jellemző görbe gyakorlatilag csak m_U -tól függ, az α_2 paramétertől való függése nagyon gyenge (amint az a 7.2 táblázat első két sorából jól leolvasható).

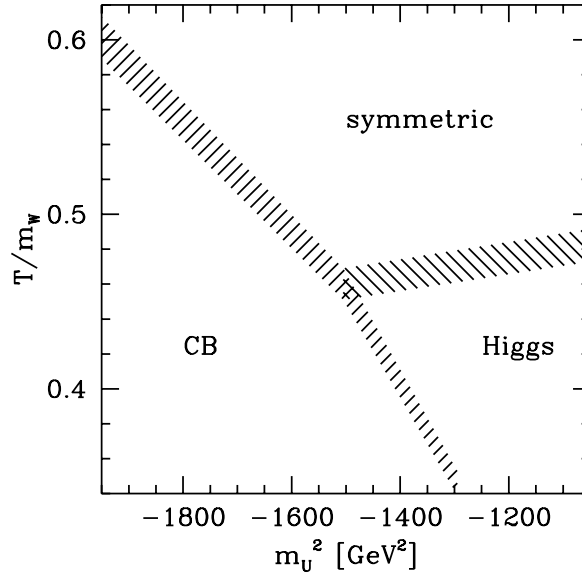
A $T_c - m_U^2$ síkon felveendő fázisgörbe két ágának meghatározásához tehát az m_h/m_W Higgs-W tömegarány biztosítása mellett kellene a hőmérsékletet változtatnunk. Ez az $L_t = 3$ helyett $L_t = 2, 4$ kiterjedésű rácsokon végrehajtott szimulációk segítségével lehetséges. (Az eredeti

α_2	m_U^2 (GeV ²)
-0.8100	-33115(17)
-1.0000	-32756(45)
-1.0343(3)	0
-1.0011(9)	-6000
-0.9869(6)	-10000
-0.9717(5)	-20000
-0.9540(2)	-25000
-0.9364(5)	-30000
-0.9364(5)	-32899

7.2. táblázat: Az $L_t = 3$ szimulációk alapján meghatározott fázisátmeneti pontok és a hármas-pont (utolsó sor) az α_2 - m_U^2 síkon

$10^3 \times 3$ rács helyett $10^3 \times \{2, 4\}$ rácsok szerepelnek.) A színsértő fázisátmenetet jellemző m_U paraméter meghatározása után ellenőrizni kell, nem változott-e az m_h paraméter túlságosan. Amennyiben igen, az $L_t = 3$ adatokból végrehajtott zérus hőmérsékletű szimulációk eredménye alapján pontosítható az eredmény.

A harmadik görbeág felvételéhez egy újabb $L_t = 3$ szimuláció szükséges; ehhez a Higgs- és a szimmetrikus fázis közti valamelyik α'_2, m_U^2 pontot kell tekinteni. Ezek birtokában felrajzolható a fázisdiagram (7.5 ábra).

7.5. ábra: A rácsszimulációs eredmények alapján kapott fázisdiagram

A fázisdiagramon szereplő vonalak gyakorlatilag sávok; ennek oka a tömegmeghatározás hibája. Ezt a fázisdiagramot a perturbatív megközelítésben kapottakkal összevetve jó kvalitatív egyezés állapítható meg. A dimenziós redukción alapuló szimulációk eredményeként kapott fázisdiagram [21] nagyon hasonló 7.5-hoz. A korai univerzum alakulására esetleges nagy veszé-

lyeket rejtő színsértő fázis tehát a négydimenziós nemperturbatív megközelítésben is jelen van. (A fenti ábrához használt paraméterek mellett nincs kétlépcsős fázisátmenet.)

A színsérő fázisátmenet a szimulációk alapján sokkal erősebb, mint a szimmetrikus fázis és a Higgs-fázis közti fázisátmenet.

A 7.1 táblázat alapján végrehajtva a végtelen térfogatú extrapolálást α_2 -re, ott elvégezhetőek a zérus hőmérsékletű szimulációk. A szimulációkból nyerhető W és Higgs-tömegeket a 7.3 táblázat foglalja össze. A táblázat második és harmadik sorában szereplő tömegek rácsegységekben értendők; az ezek alapján számolt R_{HW} tömegarány a táblázat utolsó oszlopában szerepel. Ahhoz, hogy a konstans fizika vonalán mozogjunk, ennek a mennyiségnek konstansnak kellene lennie.

L_t	α_2	m_H	m_W	R_{HW}
2	-0.9856(6)	0.308(7)	0.561(7)	0.55(1)
3	-0.9542(3)	0.150(11)	0.357(14)	0.42(4)
4	-0.9496(1)	0.114(11)	0.274(19)	0.42(4)
5	-0.94545(5)	0.079(6)	0.228(11)	0.36(3)
2	-1.0162(6)	0.375(5)	0.642(14)	0.58(2)
3	-0.9745(3)	0.162(15)	0.399(12)	0.41(4)

7.3. táblázat: A zérushőmérsékletű szimulációkban mért tömegek rácsegységekben, és a tömegek aránya. Az erős csatolási állandó értékei $\alpha_s = 0.1, 0.05$

7.5 A BUBORÉKFAL VIZSGÁLATA

A barionkeltés az elektrogyenge fázisátmenet során létrejövő, különböző fázisokat elválasztó buborékfalakban lejátszódó CP-sértő folyamatok révén történik [17, 18, 99]. Az itt keletkező balkezes kvarkok sűrűsége meghaladja a balkezes antikvarkokét, ugyanolyan mértékben ahogy a jobbkezes antikvarkok sűrűsége meghaladja a jobbkezes kvarkokét. A zérus összbarionszámú állapotban a balkezes kvarkok túlsúlya hatására anomális szfaleronátmenetek játszódnak le, mely megbontja a barion–antibarion aszimmetriát. A keletkező bariontöbblet egy része a növekvő buborékok belsejébe diffundál, ahol a (1.16) feltétel teljesülése esetén a szfaleron átmenetek befagynak.

A fenti egyszerű kép kvantitatív kezelése meglehetősen bonyolult [28]. A probléma szokásos kezelésben klasszikus erők hatására bekövetkező diffúziót tételezünk fel [33, 34], mely közelítés abban az esetben igazolható, ha a buborékfal vastagsága nagy az inverz hőmérséklethez képest [100].

A buborékfal vastagsága tehát elsőrendű fontosságú mennyiség. A perturbatív megközelítés [101, 102] eredménye

$$l_w = (11.2 \pm 1.5)/T_c. \quad (7.21)$$

Az eddigi háromdimenziós szimulációkban csak egy Higgs-dublettet használtak, így a Higgs-terek vákuum várható értékeinek hányadosaként definiált β paraméter vizsgálatára ez a módszer alkalmatlan. Így a fenti mennyiség négydimenziós szimulációkban történő vizsgálatának szükségessége nyilvánvaló.

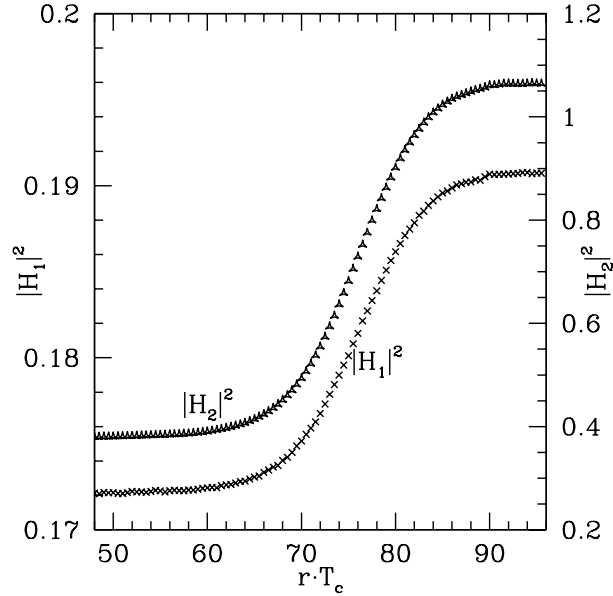
A fal-profil meghatározása (7.21) alapján olyan rácsot kíván, melynek egyik (z) irány menti kiterjedése igen nagy (a fenti l_w kétszeresénél lényegesen nagyobb). A szimulációkat így először egy $2 \cdot 12^2 \cdot 192$ méretű rácson hajtottuk végre; a szimuláció során a rendparaméter a két Higgs-tér $|H_1|^2$ és $|H_2|^2$ hosszénegyzetének várható értéke volt. Annak biztosítására, hogy a két fázis meghatározott arányban legyen jelen, elegendő a frissítési algoritmus részeként a Higgs-tér egész konfigurációra vett átlagértékét rögzíteni: amennyiben a szokásos frissítési algoritmus által javasolt új konfiguráció nem tesz eleget ennek a feltételnek, úgy azt nem fogadjuk el, hanem még újabbat generálunk helyette. A fázisátmeneteknél szokásos módon a két fázisra jellemző rendparaméter érték között rögzítve a rendparaméter átlagértékét kétfázisú rendszer jön létre.

Az egyes fázisok közötti buborékfal a szabadenergia minimumfeltétele miatt merőleges a hosszú irányra. A buborékfal elég vékony (a 192-s rácskiterjedéshez képest), azonban az egyes konfigurációk esetében más helyeken helyezkedhet el, így a statisztikus átlagoláshoz a falprofil megfelelő eltolására is szükség van. Ez egyfajta korreláció maximalizálásával történik. Az egyes mérések eredményeképp hosszirányban 192 adat-csoport adódik; ezeket az adathalmazokat – a periodikus határfeltételek figyelembevételével – egymáshoz képest eltolhatjuk. Az (1) és a (2) adathalmaz jól korrelált, ha kicsi a

$$\sum_{i=1}^{192} \frac{(A_1(i) - A_2(i))^2}{(\sigma_1^2(i) + \sigma_2^2(i))^2} \quad (7.22)$$

összeg, melyben $A_1(i)$ és $A_2(i)$ az (1) illetve a (2) minta i . metszetében mért érték, $\sigma_{1,2}(i)$ pedig ennek hibája.

A korrekció után a falprofilra a 7.6 ábra adódik:

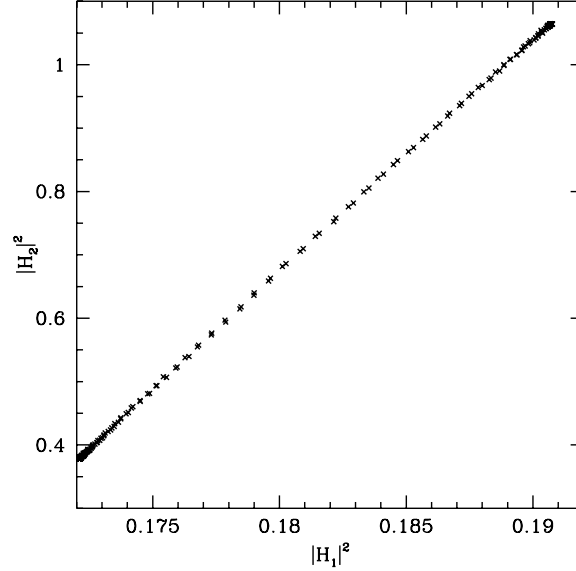
7.6. ábra: A $2 \cdot 12^2 \cdot 192$ szimulációból adódó buborékfal-profil

A falvastagság megállapítása céljából tangens hiperbolikus függvény illeszthető a 7.6 ábra adataira; ez mindkét Higgs esetén igen pontosan fedi a mért pontokat. Az illesztendő függvényt

$$a_1 + a_2 * \text{th} \frac{x - x_0}{L_w/2} \quad (7.23)$$

alakba írva az L_w falvastagságra a legjobb illesztésből mindkét esetben $L_w = (14.4 \pm 0.1)/T_c$ adódik. Ez az eredmény jól egyezésben áll a (7.21) egyhurok-rendű perturbatív eredménnyel. Mivel a B paraméter nem tűnik el, jellegzetes *roughening* típusú fázisátmenet játszódik le.

A két Higgs-tér egymáshoz nagyon hasonló módon változik; a kettő között nagyon jó közelítéssel lineáris kapcsolat áll fenn. $|H_1|^2$ függvényében ábrázolva $|H_2|^2$ -t a 7.7 ábrát kapjuk:

7.7. ábra: A két Higgs-tér kapcsolata igen jó közelítéssel lineáris

A lineáris kapcsolattól való eltérés kicsi, ám szignifikáns; a görbe alsó és felső végén illesztett egyenesek meredeksége kissé eltérő:

$$\begin{aligned} \text{tg}^2 \beta(\text{szimm}) &= 38.00(27) \\ \text{tg}^2 \beta(\text{sért}) &= 35.43(27). \end{aligned} \quad (7.24)$$

Ezekből a bariogenézis szempontjából fontos β paraméter két fázis közti különbsége meghatározható:

$$\Delta\beta = 0.0061 \pm 0.0003. \quad (7.25)$$

Ugyanezen mennyiség perturbációszámítással meghatározott értéke [101, 102]

$$\Delta\beta = 0.0046 \pm 0.0010, \quad (7.26)$$

a nemperturbatív eredményekkel elfogadható egyezésben.

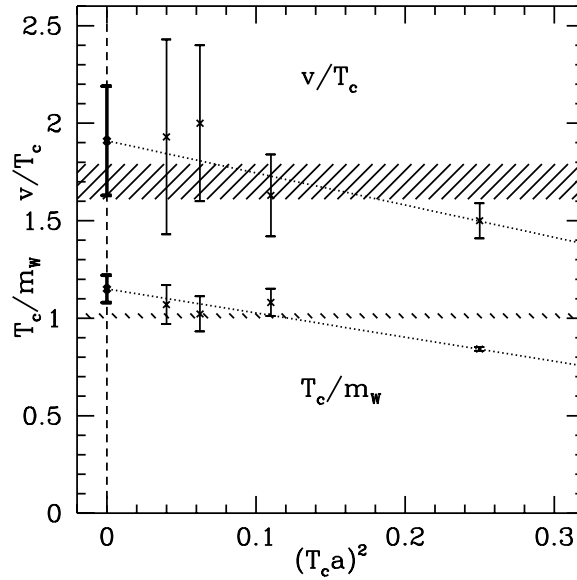
A szimulációt $2 * \{L^2 = 8^2, 16^2\} * 192$ -s rácsokon is végrehajtva meghatározható a fal szélességének L -től való függése. Erre az irodalom [103] által jósolt

$$L_w = [A + B \cdot \log(aLT_c)] / T_c \quad (7.27)$$

függvény jól illeszthető; $A = 10.8 \pm 0.1$, $B = 2.1 \pm 0.1$ adódik [91].

7.6 A KOZMOLÓGIAILAG RELEVÁNS PARAMÉTERTARTOMÁNY

A rácsszimulációk egyik célja az lenne, hogy meghatározzuk a paramétertér azon részét, mely eleget tesz a bariogenézis (1.16) feltételének. Noha az ehhez elengedhetetlenül szüksége kontinuum határátmenet jó közelítéssel végrehajtható, a paramétertér részletes feltérképezése túl nagy gépidő-igényt támasztana. Ezért indirekt módszerhez kell folyamodnunk, mely abból áll, hogy két mennyiség, v/T_c és T_c/m_W esetében meghatározzuk, mekkora hibával becsülhetjük meg a kontinuum-limeszt, és becslésünket összevetjük a perturbációszámítás eredményével; ezt mutatja a 7.8 ábra.

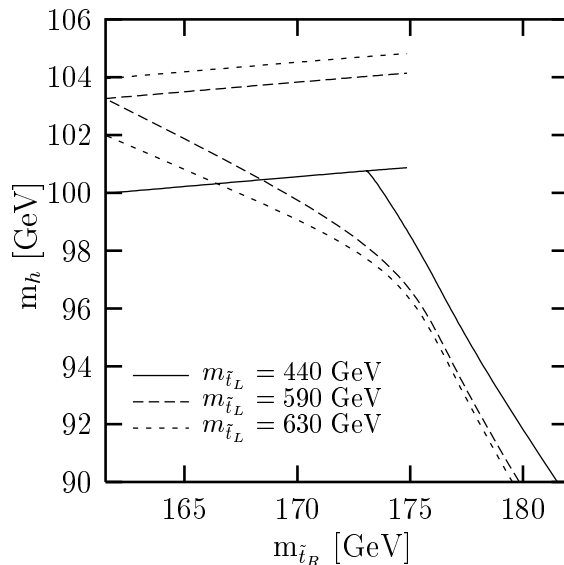
7.8. ábra: A Higgs-tér normalizált ugrása és a normalizált kritikus hőmérséklet

A pontok a rácsszimulációkban mért eredmények; ezeknek hibái legnagyobb részt a konstans fizika vonalától való eltérésekből – elsősorban m_h nagy hibájából – fakadnak. A v/T_c paraméter erre igen érzékeny, T_c/m_W lényegesen kevésbé. A 4 rácspontra illesztett egyenes $(T_c a)^2 = 0$ -val való metszete adja meg a kontinuum-limeszt – v/T_c esetében ennek hibája túl nagy a kozmológiai következtetések levonásához.

Így a satírozott perturbatív jóslatokkal vetettük össze az eredményeket; az ehhez használt perturbációszámítás egy egyhurok-rendű eljárás, mely nem épít a magas hőmérsékletű sorfejtésre, hanem a rácsszimulációkhoz igazodik: a véges renormálási effektusokat úgy veszi figyelembe, hogy a rácsszimulációkban mért $T = 0$ spektrummal minél tökéletesebb egyezést mutasson [41]. Így a két megközelítés között elég jó egyezés valósul meg; a skálázó tartományon esetleg kívül eső $L_t = 2$ adatok kihagyásával ez tovább javítható. A fenti ábráról látszik, hogy a rácseredmények kontinuum-limesze mindkét esetben nagyobb, mint a perturbatív úton kapott eredmény, így a perturbatív eredmény rácsszimulációs eredményekkel való összevetéséből egy kb. 14%-os korrekciós tényezőt kap.

A fenti egyezés alapján a perturbatív megközelítés felhasználható arra, hogy a kozmológiailag releváns paramétertartományt feltérképezzük. (Az ehhez használt perturbatív megközelítés a teljes MSSM-re épül, tehát a fermionokat is figyelembe veszi. A számolásokban $m_A = 500$

GeV.) A legkönnyebb Higgs – jobbkezes (könnyebb) stop síkon ezt kétfajta görbe fogja jellemezni; az egyiket a $T = 0$ -hoz tartozó maximális könnyű Higgs-tömeg adja – ezek a görbék közel vízszintesek –, a másikat a $v/T_c = 1$ feltétel jelöli ki. A kozmológiailag érdekes tartomány a két görbe alatt helyezkedik el.

7.9. ábra: A kozmológiailag releváns $v/T_c > 1$ tartomány meghatározása

Az m_Q paraméter változtatásával a balkezes Higgs tömege változtatható; ha m_Q nő, $m_{\tilde{t}_L}$ csökken; ugyanekkor a legkönnyebb Higgs tömegére adódó maximumkorlát feljebb tolódik. Ha a Higgs-tömeg értéke nő, a fázisátmenet gyengülése az $-m_U^2$ paraméter növelésével kerülhető el, más szóval a jobbkezes stop-tér tömegének csökkentésével. Eszerint m_Q növelése hatására a v/T_c görbe balra tolódik.

Mi az a maximális Higgs-tömeg, mely belefér még a kozmológiailag releváns tartományba? A két korlát által meghatározott metszéspont, mely $m_{\tilde{t}_L} = 440$ GeV esetén kicsit 100 GeV fölött van, $m_{\tilde{t}_L} = 590$ GeV esetén pedig 103 GeV körül. A harmadik görbéről leolvasható, hogy bárhogya is választjuk meg m_Q értékét, aligha mehetünk 103 GeV fölé. Részletesebb számítások alapján $m_{\tilde{t}_L} = 560$ GeV mellett lehet m_h a legnagyobb; $m_h \approx 103$ GeV.

A fenti eljárás az előbb említett 14%-os korrekciót figyelembe veszi; a 7.8 diagram által a rács- és perturbatív közelítés között létesített kapcsolat azonban jelentékeny hibaforrás, mely az egy- és kéthurok rend közti eltérést sem veszi figyelembe [91]. Így a fenti eredmény korrektebben

$$m_h = 103 \pm 4 \text{ GeV}. \quad (7.28)$$

A külön e célra kifejlesztett egyhurok szintű perturbatív módszerrel megfejelt négydimenziós rácsszimulációkra alapozott megközelítés tehát a korábbi, 3-dimenziós eredményekkel összeegyeztethető jóslatot ad. A jóslat szerint a jelenlegi szuperszimmetrikus Higgs tömegkorlátok mellett létezik a paramétertérnek olyan tartománya, ahol a bariogenezis feltételeit kielégítő erős elsőrendű fázisátmenet játszódik le.

A korlát azonban nagyon alacsony; a nagy részecskegyorsítókban hamarosan kiderül, létezik-e az (7.28) feltételnek eleget tevő MSSM Higgs-részecske. Könnyen kiderülhet, hogy nem –

ami annak jele, hogy a fenti MSSM modellt tovább kell finomítanunk; ez a szuperszimmetria nyújtotta bőséges kereten belül lehetséges lesz. Amennyiben a szuperszimmetrikus bariogenézis elmélet által jósolt Higgs felső tömegkorlát alatt a részecskegyorsítóknak megtalálják a legkönnyebb Higgs-részecskét, az a bariogenézis modellek nagy sikere lesz, mely a kozmológia és a részecskefizika szintéziseként létrejött részecske–asztrofizika életképességének újabb ékes bizonyítékául szolgálhat.

Azonban megválaszolatlan kérdés bőven marad akkor is, ha a bariogenézis problémáját a szuperszimmetrikus modellek tisztázzák. A standard modellhez képest sok új paraméter szerepel az MSSM-ben – a bonyolultabb szuperszimmetrikus elméletekben pedig még több. *A priori* felettebb valószínűtlennek tűnik, hogy ezek a paraméterek épp olyan értékűek, hogy a bariogenézis feltételeinek eleget tegyenek. Véletlen egybeesés, vagy mélyebb fizikai ok húzódik amögött, hogy (ha) ez a modell képes számot adni a világegyetem barion–antibarion szimmetriájáról? Nyilván fizikai érvekkel kívánjuk alátámasztani az egybeesést – és bár ebből a programból ma célján kívül igen kevés látszik, aligha kétséges, hogy a mikrovilág mélyebb megértésének útján fontos mérföldkő lesz.

Összefoglalás

Az elektrogyenge fázisátmenet vizsgálatának egyik fő motivációját az univerzumban megfigyelhető barion–antibarion aszimmetria vizsgálatának lehetősége adja. Kvalitatív szinten a bariogenézishez szükséges feltételek a standard modellben is megvannak, így elvben lehetőség van a kérdés kísérletileg alátámasztott elméleti modellen alapuló megválaszolására.

A kvantitatív vizsgálat perturbatív és nemperturbatív módszerekkel lehetséges. A magas hőmérsékletű szimmetrikus fázisban a perturbatív megközelítés *a priori* nem megbízható, azonban van remény arra, hogy bizonyos paraméterek (Higgs-tömeg) mellett a perturbatív és nemperturbatív eredmények összeegyeztethetők legyenek. Ehhez a két megközelítés alapos összehasonlítására van szükség, mely a nemperturbatív módszer keretében definiált rácállandó alapjául szolgáló sztatikus kvark potenciál perturbatív kiszámítása révén lehetséges. A potenciált a négydimenziós szimulációk alapjául szolgáló SU(2)–Higgs-modellben kell meghatározni.

A dolgozatban Feynman-mértékben kiszámítottam az egyhurok-rendű impulzustérbeli potenciált. A csatolási állandók közti kapcsolathoz ezt (numerikusan) Fourier-transzformálni, majd differenciálni kell. A potenciálból többféle módon is definiálható a csatolási állandó; mivel célom a rácsszimulációs eredményekkel való összevetés, célszerű minél jobban ragaszkodni az ott alkalmazott módszerhez. Az így definiált kapcsolat révén eliminálható a perturbatív és nemperturbatív eredmények összevetésekor az eltérő rácállandó-definíciók miatt fellépő hibaforrás. A fázisátmenetre jellemző termodinamikai mennyiségek vizsgálata azt mutatja, hogy alacsony Higgs-tömegek esetén a perturbatív eredmények elég jól egyeznek a négydimenziós (és a dimenziós redukcióval kapott háromdimenziós) eredményekkel. A Higgs-tömeget növelve a perturbációs számítás elomlik: a nemperturbatív módszerekkel megjósolt fázisátmeneti végpont perturbatív megközelítésben nem is létezik.

A csatolási állandók közti kapcsolat a fázisátmeneti végpont pontosabb meghatározását is lehetővé teszi; a teljes standard modellre adott jóslat 72.1 ± 1.4 GeV. Ez lényegesen kisebb, mint a Higgs-részecske tömegének kísérleti korlátja, így a standard modell nem adhat számot a bariogenézisről. A fenti vizsgálat pozitív eredménye, hogy a perturbációs számítás a nemperturbatív megjósolt fázisátmeneti ponttól távol működőképes – ez a bonyolultabb elméletekben vizsgált elektrogyenge fázisátmenet során hasznos támpont.

A standard modell legpragmatikusabb kiterjesztésében, az MSSM-ben a számos szabad paraméter lehetőséget nyújt a bariogenézis magyarázatára. A dolgozatban először egy egyszerű perturbatív modellt vizsgálok, mely jól mutat néhány általános tendenciát: a bariogenézishez szükséges $\langle\phi\rangle/T_c > 1$ feltétel megvalósulására jó lehetőség nyílik, ha a top kvark tömege nagyobb, mint jobbkezes szuperszimmetrikus párjáé. Amennyiben a kettő tömegnégyzet különbségére jellemző m_U^2 paraméter abszolút értékét elég nagynak választjuk, színsértő fázisátmenet is lejátszódhat. A perturbatív vizsgálatok így három fázis jelenlétére utalnak, és nem zárják ki a bariogenézis MSSM-re épülő magyarázatát.

A standard modellhez hasonlóan itt is szükség van nemperturbatív vizsgálatokra. A négydimenziós szimulációk gépidő-igénye lényegesen nagyobb, mint a dimenziós redukción alapuló módszeré, így ennek kivitelezéséhez elengedhetetlen egy olcsó szuperszámítógép. E célból építettük meg 1998. nyara és 2000. februárja között a PC elemekből álló PMS-t, mely teljesítmény/ár viszonyban a rácstérelméletben használt szuperszámítógépek sorában az első.

A rácsszimulációk célja a paramétertartomány valamely – a korábbi munkák által favorizált

– csücskének feltérképezése. A véges hőmérsékletű szimulációkban meghatározott fázisátmeneti pontokban végrehajtott zérushőmérsékletű szimulációkban meghatározhatók a tömegek, ami által a három fázis (színsértő-, Higgs-, szimmetrikus) kimutatása lehetséges. A fázisdiagram felvétele után azonban a kozmológiailag releváns paramétertartomány (a stop-tömeg – legkisebb Higgs-tömeg sík megfelelő részének kijelölése) problémás, mivel a véges rácsállandójú szimulációs eredmények kontinuum-limeszének képzése komoly problémákat támaszt. Ezt a rácseredményekhez jól illeszkedő, egyhurok-szintű perturbációs számítás segítségével lehet vizsgálni. Ennek eredménye azt mutatta, hogy $m_h \leq 103 \pm 4$ GeV szükséges az erős elsőrendű elektrogyenge fázisátmenet megvalósulásához. A kapott érték a korábbi eredményekkel összhangban azt mutatja, hogy a Higgs-tömeg meghatározására irányuló kísérleti erőfeszítések a közeljövőben eldöntik az MSSM-en alapuló bariogenézis modell életképességét.

A rácsszimulációk a bariogenézis-modellekben jelenlévő buborékfal vastagságának meghatározására is alkalmasak. Az eredmények a perturbatív megközelítéssel itt is összeegyeztethetőek.

A négydimenziós rácsszimulációs eredmények továbbfejlesztése folyamatban van. Azonban könnyen elképzelhető, hogy a kísérleti eredmények rövid úton kizárják az MSSM-beli elektrogyenge fázisátmenet lehetőségét – ekkor a superszimmetria keretén belül újabb modellek vizsgálata következhet. A jelen dolgozatban bemutatott módszerek e bonyolultabb modellek vizsgálatában is jó kiindulásul szolgálhatnak.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet szeretném kifejezni témavezetőmnek, Fodor Zoltánnak, többéves fáradságos munkájáért, a számolások során felmerült nehézségek tisztázásáért és az értekezés kéziratának alapos átnézéséért. Köszönöm Csikor Ferenc segítségét, aki pót-témavezetőm volt az elmúlt évek során, és mind kutatómunkám, mind a doktori értekezés megírása során nagy segítséget nyújtott. Köszönöm Katz Sándornak a rácsszimulációval kapcsolatos eszmecseréket, Hegedüs Pálnak a sztatikus potenciállal kapcsolatos számolásokkal kapcsolatos észrevételeit, és Jakovác Antalnak az MSSM perturbatív vizsgálatával kapcsolatos építő megjegyzéseit. Köszönöm Γ . Koutsoumbasnak a sztatikus kvark potenciállal kapcsolatos számolásokban nyújtott segítségét.

A doktori program keretében Peniccolában és les Houches-ban nyári iskolán vehettem részt, Zágrábban és Budapesten előadhattam a Triangle Symposiumon. Köszönöm a Doktori Iskola, és külön Pócsik György támogatását.

I. függelék

*

A K' integrál kiszámítása

Ebben a függelékben a (2.24) képletben szereplő

$$K'(M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{(k - q)^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{q_0 + i\epsilon} \frac{1}{-q_0 + i\epsilon} \quad (\text{I.1})$$

integrált számítom ki. Ha ezt a (2.26) K integrálnál látott módon próbáljuk végrehajtani, kezelhetetlen divergenciákkal találjuk szemben magunkat. Ezért a nehéz kvark- és antikvark propagátorokban a (2.8) kifejezés általánosabb alakját használjuk: $(qv + i\epsilon)^{-1}$ -t, illetve $(-qv' + i\epsilon)^{-1}$ -t. Célszerű lesz a K integrált is ebbe az alakba írunk:

$$K(M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{(k - q)^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{qv + i\epsilon} \frac{1}{qv' + i\epsilon}, \quad (\text{I.2})$$

$$K'(M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{(k - q)^2 - M^2 + i\epsilon} \frac{1}{qv + i\epsilon} \frac{1}{-qv' + i\epsilon}. \quad (\text{I.3})$$

A 2.4.1 szakaszban látott kettős Feynman-paraméterezéssel

$$\begin{aligned} K^{(\prime)} &= 6\mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int_0^\infty d\beta \int_0^\infty d\gamma \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \\ &\quad \frac{1}{[q^2 - 2(1 - \alpha)kq + (1 - \alpha)k^2 - M^2 + \beta qv \pm \gamma qv' + (\beta \pm \gamma)i\epsilon + i\epsilon]^4} \\ &= 6\mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int_0^\infty d\beta \int_0^\infty d\gamma \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \\ &\quad [q^2 + (\beta v \pm \gamma v' - 2(1 - \alpha)k)q + (\beta \pm \gamma)i\epsilon + (1 - \alpha)k^2 - M^2 + i\epsilon]^{-4}, \end{aligned} \quad (\text{I.4})$$

ahol a felső előjel a K , az alsó a K' integrálra vonatkozik. Az integrálási változót

$$q \rightarrow q' = q + \frac{1}{2}(\beta v \pm \gamma v' - 2(1 - \alpha)k)$$

szerint eltolva a szögletes zárójel belsejében levő tagra

$$q'^2 + \alpha(1 - \alpha)k^2 - M^2 - \frac{1}{4}(\beta v \pm \gamma v')^2 - (1 - \alpha)(\beta v \pm \gamma v')k + (\beta \pm \gamma)i\epsilon + i\epsilon \quad (\text{I.5})$$

adódik. Minthogy $vk = v'k = 0$, az ötödik tag eltűnik, $v^2 = v'^2 = 1$ miatt pedig a $b = vv'$, $\gamma' = b\gamma$ jelölések bevezetésével

$$(\beta v \pm \gamma v')^2 = (\beta \pm vv'\gamma)^2 - \frac{(vv')^2 - 1}{(vv')^2}(vv'\gamma)^2 = (\beta \pm \gamma')^2 - \frac{b^2 - 1}{b^2}\gamma'^2, \quad (\text{I.6})$$

Vezető rendben $v = v' = (1, \mathbf{0})$, így

$$K^{(\prime)} = 6\mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int_0^\infty d\beta \int_0^\infty \frac{1}{b} d\gamma' \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \left[q^2 + \alpha(1-\alpha)k^2 - M^2 - \frac{1}{4}(\beta \pm \gamma')^2 + (\beta \pm \gamma')i\epsilon + \frac{b^2-1}{4b^2}\gamma'^2 + i\epsilon \right]^{-4}. \quad (\text{I.7})$$

Wick-forgatást és az egész térre történő integrálást végrehajtva

$$K^{(\prime)} = \frac{i}{(4\pi)^{D/2}} \Gamma(4 - \frac{D}{2}) \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int_0^\infty d\beta \int_0^\infty \frac{1}{b} d\gamma' \left[\alpha(1-\alpha)\mathbf{k}^2 + M^2 + \frac{1}{4}(\beta \pm \gamma')^2 - \frac{b^2-1}{4b^2}\gamma'^2 + (\beta \pm \gamma')i\epsilon \right]^{\frac{D}{2}-4}, \quad (\text{I.8})$$

ahol kihasználtuk, hogy a kicserélt impulzus térszerű.

Következő lépésként β és γ' helyett olyan új integrálási változókat vezetünk be, melyek segítségével K és K' ugyanolyan alakú lesz.

$$K : \quad \beta, \gamma' \rightarrow \xi, \psi : \quad \beta = (1-\psi)\xi \quad \gamma' = \psi\xi, \quad (\text{I.9})$$

$$K' : \quad \beta, \gamma' \rightarrow \xi, \psi : \quad \beta = (1+\psi)\xi \quad \gamma' = \psi\xi. \quad (\text{I.10})$$

Mindkét esetben a transzformáció Jacobi-determinánsa $|\xi|$.

Az új változók segítségével felírt integrálási tartományok K esetében $\xi = \beta + \gamma' \in [0, \infty)$, és $\beta/\gamma' = (1-\psi)/\psi$ miatt $\psi \in [0, 1]$, így

$$K = \frac{i}{(4\pi)^{D/2}} \Gamma(4 - \frac{D}{2}) \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int_0^1 d\psi \int_0^\infty d\xi \frac{\xi}{b} \left[\alpha(1-\alpha)\mathbf{k}^2 + M^2 + \frac{1}{4}\xi^2 - \frac{b^2-1}{4b^2}\xi^2\psi^2 + \xi i\epsilon \right]^{\frac{D}{2}-4}. \quad (\text{I.11})$$

A K' -re vonatkozó integrálási tartomány meghatározásához célszerű a tartományt két részre vágni: az elsőben (D_1) $\beta > \gamma'$, míg a másodikban (D_2) $\beta \leq \gamma'$ áll fenn.

Ekkor D_1 -re

$$\xi = \beta - \gamma' \in (0, \infty), \quad \infty > \beta/\gamma' = (1+\psi)/\psi \geq 1 \rightarrow \psi \in [0, \infty),$$

D_2 -re pedig

$$\xi = \beta - \gamma' \in [0, -\infty), \quad \infty > \gamma'/\beta = \psi/(1+\psi) \geq 1 \rightarrow \psi \in (-\infty, -1]$$

adódik. Így

$$\begin{aligned} K' &= \frac{i}{(4\pi)^{D/2}} \Gamma(4 - \frac{D}{2}) \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \\ &\quad \left(\int_0^\infty d\psi \int_0^\infty d\xi \frac{\xi}{b} \left[\alpha(1-\alpha)\mathbf{k}^2 + M^2 + \frac{1}{4}\xi^2 - \frac{b^2-1}{4b^2}\xi^2\psi^2 + \xi i\epsilon \right]^{\frac{D}{2}-4} + \right. \\ &\quad \left. \int_{-\infty}^{-1} d\psi \int_0^{-\infty} d\xi \frac{-\xi}{b} \left[\alpha(1-\alpha)\mathbf{k}^2 + M^2 + \frac{1}{4}\xi^2 - \frac{b^2-1}{4b^2}\xi^2\psi^2 + \xi i\epsilon \right]^{\frac{D}{2}-4} \right) \\ &= \frac{i}{(4\pi)^{D/2}} \Gamma(4 - \frac{D}{2}) \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \\ &\quad \left(\int_{-\infty}^{-1} + \int_0^\infty \right) d\psi \int_0^\infty d\xi \frac{\xi}{b} \left[\alpha(1-\alpha)\mathbf{k}^2 + M^2 + \frac{1}{4}\xi^2 - \frac{b^2-1}{4b^2}\xi^2\psi^2 + \xi i\epsilon \right]^{\frac{D}{2}-4}. \quad (\text{I.12}) \end{aligned}$$

K -ban a ψ szerinti integrálás határait $[0, 1]$ -ről $[-1, 0]$ -ra változtatva

$$K + K' = \frac{i}{(4\pi)^{D/2}} \Gamma(4 - \frac{D}{2}) \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int_{-\infty}^{\infty} d\psi \int_0^{\infty} d\xi \frac{\xi}{b} \left[\alpha(1 - \alpha) \mathbf{k}^2 + M^2 + \left(\frac{1}{4} - \frac{b^2 - 1}{4b^2} \psi^2 + \frac{i\epsilon}{\xi} \right) \xi^2 \right]^{\frac{D}{2}-4}. \quad (\text{I.13})$$

Ekkor a ξ^2 előtti zárójelben $i\epsilon/\xi$, helyett $i\epsilon$ írható, mivel ξ nemnegatív.

A ξ szerinti integrálás ekkor már végrehajtható;

$$\int_0^{\infty} \frac{1}{2b} \frac{d\xi^2}{(A\xi^2 + C)^{4-\frac{D}{2}}} = \frac{1}{2bA} \frac{\Gamma(1)\Gamma(3-\frac{D}{2})}{\Gamma(4-\frac{D}{2})} C^{\frac{D}{2}-3} \quad (\text{I.14})$$

miatt eredményül

$$K + K' = \frac{i}{(4\pi)^{D/2}} \frac{\Gamma(3-\frac{D}{2})}{2b} \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha (\alpha(1 - \alpha) \mathbf{k}^2 + M^2)^{\frac{D}{2}-3} \int_{-\infty}^{\infty} d\psi \left(\frac{1}{4} - \frac{b^2 - 1}{4b^2} \psi^2 + i\epsilon \right)^{-1}. \quad (\text{I.15})$$

adódik.

A ψ szerinti integrál a $b^2 \rightarrow 1$ esetben szinguláris. A szingularitás azonban leválasztható a $b^2 \searrow 1$ határátmenet során. (Ezt a lépést nem lehetne megtenni, ha a naiv $(q_0 + i\epsilon)^{-1}$ propagátort használnánk, ugyanis a $b^2 = 1$ rögzítés elfedi a szingularitás szerkezetét.)

A ψ szerinti integrálás eredménye

$$\int_{-\infty}^{\infty} d\psi \left(\frac{1}{4} - \frac{b^2 - 1}{4b^2} \psi^2 + i\epsilon \right)^{-1} = \frac{4b}{\sqrt{b^2 - 1}} \int_{-\infty}^{\infty} (1 - \tilde{\psi}^2 + i\epsilon)^{-1} d\tilde{\psi} = \frac{4b}{\sqrt{b^2 - 1}} i\pi. \quad (\text{I.16})$$

Ezek után az α szerinti integrálás a (2.38)-ben és (2.43)-ben látottakkal teljesen azonos módon végrehajtható. Az $M \neq 0$ esetben

$$K + K' = \frac{-1}{8\pi} \frac{1}{\sqrt{b^2 - 1}} \frac{1}{\sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}} \ln \left(\frac{\mathbf{k}^2 + \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}}{\mathbf{k}^2 - \sqrt{\mathbf{k}^4 + 4M^2 \mathbf{k}^2}} \right)^2. \quad (\text{I.17})$$

adódik, míg $M = 0$ esetén

$$K + K' = \frac{-1}{4\pi} \frac{1}{\sqrt{b^2 - 1}} \frac{1}{\mathbf{k}^2} \left[\frac{1}{\epsilon_I} + \left(\gamma - \ln \frac{4\pi\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} \right) + \mathcal{O}(\epsilon) \right]. \quad (\text{I.18})$$

Mindkét eredmény szinguláris, azonban az $M \neq 0$ esetben a szingularitás független a téridő dimenziószámától.

II. függelék

*

A QCD sztatikus kvark potenciálja

Ebben a függelékben részletesen kiszámítom a kvantumszindinamikai (tisztá SU(3) mértékelméletbeli) statikus kvark potenciált. Az eredmény és a módszerek az irodalomból ismertek, azonban a nehezebb számításokban használt módszerek ellenőrzése végett célszerű ezt az egyszerűbb esetet végigszámolni. A számolás jelentősen rövidül, ha a Feynman-féle mértékrögzítést írjuk elő.

A QCD esetében a 2.3.3 ábrán látható gráfok közül csak az L , M , N jelűek adnak járulékot. A tadpole gráfokban az alább definiálandó J hurokintegrál lép fel, mely a 0 tömegű esetben eltűnik. Az előbbi három gráf járuléka [47]

L gráf

$$\frac{1}{2}g^4 C^{acd}C^{bcd}T^aT^b \frac{1}{(k^2 - M_W^2 + i\epsilon)^2} \delta^{\mu 0} \delta^{\nu 0} .$$

$$\left[g_{\mu\nu}(5k^2 I + 2k_\tau I_\tau + 2I_2) + (4D - 6)I_{\mu\nu} + (2D - 3)(k_\mu I_\nu + k_\nu I_\mu) + (D - 6)k_\mu k_\nu I \right], \quad (\text{II.1})$$

M gráf

$$g^4(D - 1)C^{lac}C^{lbc}T^aT^b \frac{\delta^{\mu 0} \delta^{\nu 0}}{(k^2 - M_W^2 + i\epsilon)^2} g_{\mu\nu} J, \quad (\text{II.2})$$

N gráf

$$g^4 C^{acd}C^{bcd}T^aT^b \delta^{\mu 0} \delta^{\nu 0} \frac{1}{(k^2 - M_W^2 + i\epsilon)^2} [I_{\mu\nu} + k_\nu I_\mu]. \quad (\text{II.3})$$

Itt az általánosabb

$$I(m, M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - m^2 + i\epsilon} \frac{1}{(q + k)^2 - M^2 + i\epsilon} \quad (\text{II.4})$$

$$I_\mu(m, M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} q_\mu \frac{1}{q^2 - m^2 + i\epsilon} \frac{1}{(q + k)^2 - M^2 + i\epsilon} \quad (\text{II.5})$$

$$I_{\mu\nu}(m, M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} q_\mu q_\nu \frac{1}{q^2 - m^2 + i\epsilon} \frac{1}{(q + k)^2 - M^2 + i\epsilon} \quad (\text{II.6})$$

$$I_2(m, M, k) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} q^2 \frac{1}{q^2 - m^2 + i\epsilon} \frac{1}{(q + k)^2 - M^2 + i\epsilon} \quad (\text{II.7})$$

$$J(m) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - m^2 + i\epsilon} \quad (\text{II.8})$$

képletben a tömegek helyébe 0 írandó.

A fenti integrálok kiszámítása a QCD esetében lényegesen egyszerűbb, mint a tömeges elméletekre. Első lépésben a

$$I(m, M, k) = \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int \frac{d^D q'}{(2\pi)^D} \frac{1}{(q'^2 + \alpha(1-\alpha)k^2 - \alpha m^2 - (1-\alpha)M^2 + i\epsilon)^2}, \quad (\text{II.9})$$

$$I_\mu(m, M, k) = \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int \frac{d^D q'}{(2\pi)^D} \frac{q'_\mu + (\alpha-1)k_\mu}{(q'^2 + \alpha(1-\alpha)k^2 - \alpha m^2 - (1-\alpha)M^2 + i\epsilon)^2}, \quad (\text{II.10})$$

$$I_{\mu\nu}(m, M, k) = \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int \frac{d^D q'}{(2\pi)^D} \frac{(q'_\mu + (\alpha-1)k_\mu)(q'_\nu + (\alpha-1)k_\nu)}{(q'^2 + \alpha(1-\alpha)k^2 - \alpha m^2 - (1-\alpha)M^2 + i\epsilon)^2}, \quad (\text{II.11})$$

$$I_2(m, M, k) = \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha \int \frac{d^D q'}{(2\pi)^D} \frac{(q' + (\alpha-1)k)^2}{(q'^2 + \alpha(1-\alpha)k^2 - \alpha m^2 - (1-\alpha)M^2 + i\epsilon)^2} \quad (\text{II.12})$$

$$J(m) = \mu_0^{4-D} \int \frac{d^D q}{(2\pi)^D} \frac{1}{q^2 - m^2 + i\epsilon} \quad (\text{II.13})$$

összefüggések alapján bevezethetők az M és N integrálok,

$$M_1 = \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha [\alpha m^2 + (1-\alpha)M^2 - \alpha(1-\alpha)k^2]^{\frac{D-4}{2}}, \quad (\text{II.14})$$

$$M_2 = \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha(1-\alpha) [\alpha m^2 + (1-\alpha)M^2 - \alpha(1-\alpha)k^2]^{\frac{D-4}{2}}, \quad (\text{II.15})$$

$$M_3 = \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha(1-\alpha)^2 [\alpha m^2 + (1-\alpha)M^2 - \alpha(1-\alpha)k^2]^{\frac{D-4}{2}}, \quad (\text{II.16})$$

$$N_1 = \mu_0^{4-D} \int_0^1 d\alpha [\alpha m^2 + (1-\alpha)M^2 - \alpha(1-\alpha)k^2]^{\frac{D-2}{2}}. \quad (\text{II.17})$$

melyeket 0 tömegű esetben könnyen kiértékelhetünk. Az eredmény

$$M_1 = \left(\frac{\mu_0^2}{-k^2} \right)^\epsilon \frac{\Gamma(1-\epsilon)\Gamma(1-\epsilon)}{\Gamma(2-2\epsilon)} = \left(1 + \epsilon \ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} \right) (1 + 2\epsilon), \quad (\text{II.18})$$

$$M_2 = \left(\frac{\mu_0^2}{-k^2} \right)^\epsilon \frac{\Gamma(1-\epsilon)\Gamma(2-\epsilon)}{\Gamma(3-2\epsilon)} = \frac{1}{2} \left(1 + \epsilon \ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} \right) (1 + 2\epsilon), \quad (\text{II.19})$$

$$M_3 = \left(\frac{\mu_0^2}{-k^2} \right)^\epsilon \frac{\Gamma(1-\epsilon)\Gamma(3-\epsilon)}{\Gamma(4-2\epsilon)} = \frac{1}{3} \left(1 + \epsilon \ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} \right) \left(1 + \frac{13}{6}\epsilon \right), \quad (\text{II.20})$$

$$N_1 = -k^2 \left(\frac{\mu_0^2}{-k^2} \right)^\epsilon \frac{\Gamma(2-\epsilon)\Gamma(2-\epsilon)}{\Gamma(4-2\epsilon)} = -\frac{k^2}{6} \left(1 + \epsilon \ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} \right) \left(1 + \frac{5}{3}\epsilon \right). \quad (\text{II.21})$$

Ezáltal a következők adódnak:

$$I^{QCD} = \frac{i}{(4\pi)^2} \left(\frac{1}{\epsilon} - \gamma + \ln(4\pi) + \ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 \right), \quad (\text{II.22})$$

$$I_\mu^{QCD} = \frac{-ik_\mu}{2(4\pi)^2} \left(\frac{1}{\epsilon} - \gamma + \ln(4\pi) + \ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 \right), \quad (\text{II.23})$$

$$I_2^{QCD} = 0, \quad (\text{II.24})$$

$$J^{QCD} = 0, \quad (\text{II.25})$$

$$I_{\mu\nu}^{QCD} = \frac{i}{(4\pi)^2} \left[\frac{1}{3} k_\mu k_\nu \left(\frac{1}{\epsilon} - \gamma + \ln(4\pi) + \ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{13}{6} \right) - \frac{k^2}{12} g_{\mu\nu} \left(\frac{1}{\epsilon} - \gamma + \ln(4\pi) + \ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{8}{3} \right) \right]. \quad (\text{II.26})$$

A fenti eredmények divergensek, így az $\overline{\text{MS}}$ előírás szerint renormálva őket

$$I^R = \frac{i}{(4\pi)^2} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 \right), \quad (\text{II.27})$$

$$I_\mu^R = \frac{-ik_\mu}{2(4\pi)^2} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 \right), \quad (\text{II.28})$$

$$I_2^R = 0, \quad (\text{II.29})$$

$$J^R = 0, \quad (\text{II.30})$$

$$I_{\mu\nu}^R = \frac{i}{(4\pi)^2} \left[\frac{1}{3} k_\mu k_\nu \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{13}{6} \right) - \frac{k^2}{12} g_{\mu\nu} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{8}{3} \right) \right]. \quad (\text{II.31})$$

adódik. Szükség lesz még a fenti divergens integrálok dimenziószámmal szorzott kifejezésének renormált alakjára is:

$$D^n I^R = \frac{i4^n}{(4\pi)^2} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 - \frac{n}{2} \right), \quad (\text{II.32})$$

$$D^n I_\mu^R = \frac{-i4^n k_\mu}{2(4\pi)^2} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 - \frac{n}{2} \right), \quad (\text{II.33})$$

$$D^n I_2^R = 0, \quad (\text{II.34})$$

$$D^n J^R = 0, \quad (\text{II.35})$$

$$D^n I_{\mu\nu}^R = \frac{i4^n}{(4\pi)^2} \left[\frac{1}{3} k_\mu k_\nu \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{13}{6} - \frac{n}{2} \right) - \frac{k^2}{12} g_{\mu\nu} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{8}{3} - \frac{n}{2} \right) \right]. \quad (\text{II.36})$$

Az M gráf 0 járulékot ad, az L és az N gráfok járuléka pedig

$$\begin{aligned} G_{L+N}^{QCD} &= \frac{1}{2} g^4 C(G) T^a T^a \frac{1}{(\mathbf{k}^2)^2} \delta^{\mu 0} \delta^{\nu 0} \cdot \left([g_{\mu\nu} (5k^2 I + 2k_\tau I_\tau + 2I_2) + \right. \\ &\quad \left. (4D - 6)I_{\mu\nu} + (2D - 3)(k_\mu I_\nu + k_\nu I_\mu) + (D - 6)k_\mu k_\nu I - 2(I_{\mu\nu} + k_\nu I_\mu)] \right) \\ &= \frac{1}{2} g^4 C(G) T^a T^a \frac{1}{(\mathbf{k}^2)^2} \delta^{\mu 0} \delta^{\nu 0} \cdot \\ &\quad \left[g_{\mu\nu} (5k^2 I + 2k_\tau I_\tau + 2I_2) + 4DI_{\mu\nu} - 8I_{\mu\nu} + 4k_\nu DI_\mu - 8k_\nu I_\mu + k_\mu k_\nu DI - 6k_\mu k_\nu I \right] \end{aligned} \quad (\text{II.37})$$

Beírva a megfelelő renormált mennyiségeket

$$\begin{aligned}
 R_{L+N}^{QCD} &= \frac{i}{2(4\pi)^2} g^4 C(G) T^a T^a \frac{1}{(\mathbf{k}^2)^2} \delta^{\mu 0} \delta^{\nu 0} \cdot \\
 &\quad \left[g_{\mu\nu} \left(5k^2 \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 \right) - 2k_\tau \frac{k_\tau}{2} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 \right) \right) \right. \\
 &\quad + 16 \left(\frac{1}{3} k_\mu k_\nu \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{5}{3} \right) - \frac{k^2}{12} g_{\mu\nu} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{13}{6} \right) \right) \\
 &\quad - 8 \left(\frac{1}{3} k_\mu k_\nu \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{13}{6} \right) - \frac{k^2}{12} g_{\mu\nu} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{8}{3} \right) \right) \\
 &\quad - 16k_\nu \frac{k_\mu}{2} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{3}{2} \right) + 8k_\nu \frac{k_\mu}{2} \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 \right) \\
 &\quad \left. + 4k_\mu k_\nu \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + \frac{3}{2} \right) - 6k_\mu k_\nu \left(\ln \frac{\mu_0^2}{-k^2} + 2 \right) \right] \\
 &= \frac{-i}{2(4\pi)^2} g^4 C(G) T^a T^a \frac{1}{(\mathbf{k}^2)^2} \delta^{\mu 0} \delta^{\nu 0} \cdot \left(\frac{10}{3} \ln \frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} + \frac{62}{9} \right) (k^2 g_{\mu\nu} - k_\mu k_\nu) \\
 &= \frac{i}{(4\pi)^2} g^4 C(G) C(R) \frac{1}{\mathbf{k}^2} \left(\frac{5}{3} \ln \frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} + \frac{31}{9} \right). \tag{II.38}
 \end{aligned}$$

A fentiekben kihasználtuk, hogy a kicserélt négyesimpulzus térszerű.

A fagráf és a kétbozon-cserés gráfok járulékát hozzáadva, az egyhurok-rendű statikus potenciálra a

$$\begin{aligned}
 R^{QCD} &= ig^2 C(R) \frac{1}{\mathbf{k}^2} + \frac{i}{8\pi^2 \mathbf{k}^2} g^4 C(R) C(G) \ln \left(\frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} \right) \\
 &\quad + \frac{i}{(4\pi)^2} g^4 C(G) C(R) \frac{1}{\mathbf{k}^2} \left(\frac{5}{3} \ln \frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} + \frac{31}{9} \right) \\
 &= \frac{ig^2 C(R)}{\mathbf{k}^2} \left[1 + \frac{g^2 C(G)}{16\pi^2} \left(\frac{11}{3} \ln \frac{\mu_0^2}{\mathbf{k}^2} + \frac{31}{9} \right) \right] \tag{II.39}
 \end{aligned}$$

kifejezés adódik, a korábbi eredményekkel [10, 22, 49, 50, 51] összhangban.

Irodalomjegyzék

- [1] A. D. Sakharov, JETP Letters **91B** (1967), 24
- [2] G. 't Hooft, Phys. Rev. Lett. **37** (1976), 8,
G. 't Hooft, Phys. Rev. **D14** (1976), 3432
- [3] V. A. Kuzmin, V. A. Rubakov, M. E. Shaposhnikov, Phys. Lett. **B155** (1985), 36
- [4] P. Arnold and O. Espinosa, Phys. Rev. **D47** 3546 (1993),
Erratum Phys. Rev. **D50** 6662 (1994).
- [5] W. Buchmüller et al Ann. Phys. (NY) **234** (1994), 260
- [6] Z. Fodor, A. Hebecker, Nucl. Phys. **B432** (1994), 127
- [7] Fodor et al., Nucl. Phys. **B439** (1994), 147
- [8] K. Kajantie et al, Nucl. Phys. **B407** (1993), 356,
K. Kajantie et al, Nucl. Phys. **B466** (1996), 189
- [9] O. Philipsen et al, Nucl. Phys. **B469** (1996), 445
- [10] L. Susskind, *Coarse Grained Quantum Chromodynamics* in R. Balian and C. H. Llewellyn Smith (eds.), *Weak and Electromagnetic Interactions at High Energy* (North Holland, Amsterdam, 1977).
- [11] F. Csikor, Z. Fodor, P. Hegedüs, A. Piróth Phys. Rev. **D60** (1999) 114511
- [12] M. Laine, J. High Energy Physics **06** (1999), 020
- [13] G. Passarino, M. Veltman, Nucl. Phys. **B160** (1979), 151
- [14] M. Carena, M. Quirós, C. E. M. Wagner, Nucl. Phys. **B524** (1998), 3-22
- [15] D. Bödeker et al, Nucl. Phys. **B497** (1997), 387
- [16] F. Csikor, Z. Fodor, P. Hegedüs, V. K. Horváth, S. D. Katz, A. Piróth, hep-lat/9912059
- [17] M. Brhlik, G. J. Good, G. L. Kane, hep-ph/9911243,
M. Brhlik, hep-ph/0004042
- [18] J. M. Cline, G. D. Moore, G. Servant, Phys. Rev. **D60** (1999) 105035
- [19] Jakovác Antal, jegyzet
- [20] M. Losada, Nucl. Phys. **B537** (1999), 3,
M. Losada, hep-ph/9905441
- [21] M. Laine, K. Rummukainen, Phys. Rev. Lett. **80** (1998), 5259,
M. Laine, K. Rummukainen, Nucl. Phys. **B535** (1998), 423

- [22] W. Fischler, Nucl. Phys. **B129** (1977), 157
- [23] C. C. Gaither, A. E. Cavazos-Gaither, *Physically Speaking*, Inst. of Physics Publishing (Bristol and Philadelphia) 1997
- [24] A. G. Cohen, A. de Rujula, S. L. Glashow, Astrophys. J. **495** (1998), 539
- [25] K. A. Olive, Nucl. Phys. (Proc. Suppl.) **70** (1999), 521
- [26] D. V. Nanopoulos, *Cosmological Implications of Grand Unified Theories in Proceedings of the International School of Physics "Enrico Fermi", Course LXXXI (Theory of Fundamental Interactions)*, North-Holland Publishing Company, 1982
- [27] M. Fukugita, T. Yanagida, Phys. Lett. **B174** (1986), 45
- [28] J. M. Cline, PRAMANA **54** vol. 4 (2000), 1 (hep-ph/0003029)
- [29] V. A. Rubakov, M. E. Shaposhnikov, Usp. Fiz. Nauk. **166** (1996), 493 (hep-ph/9603298)
- [30] N. Turok, Les Houches lectures, 1999
- [31] P. Arnold, D. Son, L. G. Yaffe, Phys. Rev. **D55** (1997), 6264
- [32] D. Bödeker, G. D. Moore, K. Rummukainen, hep-lat/9909054
- [33] G. D. Moore, hep-lat/9907009
- [34] J. Smit, Nucl. Phys. (Proc. Suppl.) **63** (1998), 89
- [35] M. E. Shaposhnikov, Nuclear Physics **B287** (1987), 757
- [36] M. E. Carrington, Phys. Rev. **D47** (1993), 2933
- [37] K. Kajantie et al, Phys. Rev. Lett. **77** (1996), 2887
- [38] F. Karsch et al,, Nucl. Phys. B (Proc. Suppl.) **54** (1997), 623
- [39] M. Gürtler, E.-M. Ilgenfritz, A. Schiller, Phys. Rev. **D56** (1997), 3888
- [40] K. Farakos et al, Nucl. Phys. **B425** (1994), 67-109,
K. Farakos et al, Nucl. Phys. **B442** (1995), 317
- [41] A. Jakovác, A. Patkós, Phys. Lett. **B334** (1994), 54
A. Jakovác, A. Patkós, Nucl. Phys. **B494** (1997), 54
- [42] J. Kogut, Rev. Mod. Phys. **55** **3** (1983) 776
- [43] I. Montvay, G. Münster *Quantum Fields on a Lattice* (Cambridge University Press)
- [44] F. Knechtli, R. Sommer, Phys. Lett. **B440** (1998), 345
- [45] K. G. Wilson, Phys. Rev. **D10** (1974), 2445
- [46] M. Böhm, H. Spiesberger, W. Hollik, Fortschr. Phys. **34** (1986), 687

- [47] T. Muta, *Foundations of Quantum Chromodynamics*, World Scientific, 1988
- [48] F. Jegerlehner, *University of Colorado lectures*, 1990
- [49] M. Peter, Phys. Rev. Lett. **78** (1997), 602,
M. Peter, Nucl. Phys. **B501** (1997), 471
- [50] T. Appelquist, M. Dine, Phys. Lett. **69B** (1977), 231
- [51] Y. Schröder, Phys. Lett. **B447** (1999), 321
- [52] R. Sommer, Nucl. Phys. **B411** (1994), 839
- [53] H. Press, *Numerical Recipes in Fortran*, Cambridge University Press, 1992
- [54] F. Csikor, Z. Fodor, J. Heitger, Phys. Rev. Lett. **82** (1999), 21
- [55] P. Strathern, *Arkhimédész*, Elektra Kiadó, 2000
- [56] H. Goldstein, *Classical Mechanics*, Narosa Publishing House, 1996
- [57] R. P. Feynman, R. B. Leighton, M. Sands, *Mai fizika* 5. kötet, Műszaki Könyvkiadó, 1970
- [58] Max Born, *Atomic Physics* Dover Publications Inc., 1969
- [59] F. Niedermayer, Nucl. Phys. **B** (Proc. Suppl.) **73** (1999), 105
- [60] P. Ginsparg, Nucl. Phys. **B170** (1980), 388
- [61] T. Appelquist, R. Pisarki, Phys. Rev. **D23** (1981), 2305
- [62] F. Csikor et al, Nucl. Phys. **B474** (1996), 421
- [63] F. Csikor, Z. Fodor, J. Heitger, Phys. Lett. **B441** (1999), 354
- [64] J. Hein, J. Heitger, Phys. Lett. **B385** (1996), 242
- [65] B. Efron, SIAM Review **21** (1979), 460,
R. Gupta et al, Phys Rev **D36** (1987), 2813
- [66] F. Csikor, Z. Fodor, J. Heitger, Phys. Rev. **D58** (1998), 094504
- [67] W. Buchmüller, Z. Fodor, A. Hebecker, Nucl. Phys. **B447** (1995), 317
- [68] W. Buchmüller, O. Philipsen, Nucl. Phys. **B443** (1995), 47
- [69] www.snowflakebentley.com
- [70] R. Penrose, *A császár új elméje*, Akadémiai kiadó, Budapest 1993
- [71] S. Weinberg, *The Quantum Theory of Fields*, Cambridge University Press, 1996
- [72] Cern Courier, [23] alapján

- [73] G. F. Giudice, Phys. Rev. **D45** (1992), 3177
- [74] J. R. Espinosa et al, Phys. Lett. **B307** (1993), 106
- [75] A. Brignole et al, Phys. Lett. **B324** (1994), 181
- [76] J. R. Espinosa, Nucl. Phys. **B475** (1996), 273
- [77] B. de Carlos, J. R. Espinosa, Nucl. Phys. **B503** (1997), 24
- [78] J. M. Cline, G. D. Moore, Phys. Rev. Lett. **81** (1998), 315
- [79] M. Carena et al, Phys. Lett. **B380** (1996), 81
- [80] M. Carena et al, Nucl. Phys. **B524** (1998), 3
- [81] K. Funakubo et al, Prog. Theor. Phys. **99** (1998), 1045,
K. Funakubo et al, Prog. Theor. Phys. **102** (1999), 389
- [82] M. Laine, K. Rummukainen, Nucl. Phys. **B545** (1999), 141,
M. Laine, K. Rummukainen, hep-lat/9908045
- [83] C. G. Boyd, D. E. Brahm, S. D. H. Hsu, Phys. Rev. **D48** (1993), 4952
- [84] A. Kusenko, P. Langacker, G. Segre, Phys. Rev. **D54** (1996), 5824
- [85] <http://www.pricewatch.com>
- [86] N. Eicker et al, hep-lat/9909146
- [87] Népszabadság, 2000. feb. 15
- [88] Chip Magazin, 2000. május 5.
- [89] Y. Iwasaki, Nucl. Phys. (Proc. Suppl.) **60A** (1998), 246,
S. Aoki et al, hep-lat/9903001,
<http://www.rccp.tsukuba.ac.jp>
- [90] D. Chen et al, Nucl. Phys. **B** (Proc. Suppl.) **73** (1999), 808,
<http://phys.columbia.edu/cqft>
- [91] F. Csikor, Z. Fodor, P. Hegedüs, A. Jakovác, S. Katz, A. Piróth, hep-ph/0001087
- [92] K. Kajantie et al, Nucl. Phys. **B493** (1997), 413
- [93] G. D. Moore, Nucl. Phys. **B523** (1998), 568
- [94] M. Lüscher, P. Weisz, Commun. Math. Phys. **97** (1985), 59,
P. Weisz, R. Wohlert, Nucl. Phys. **B236** (1984), 397
- [95] C. N. Yang, T. D. Lee, Phys. Rev. **87** (1952), 404
- [96] C. Itzykson, R. B. Pearson, J. B. Zuber, Nucl. Phys. **B220**[FS8] (1983), 415

- [97] Y. Aoki et al, Phys. Rev. **D60** (1999) 013001
- [98] A. M. Ferrenberg, R. Swendsen, Phys. Rev. Lett. **61** (1988), 2058,
A. M. Ferrenberg, R. Swendsen, Phys. Rev. Lett. **63** (1989), 1195
- [99] A. G. Cohen, D. B. Kaplan, A. E. Nelson, Nucl. Phys. **B349** (1991), 727
- [100] M. Joyce, T. Prokopec, N. Turok, Phys. Rev. Lett. **75** (1995), 1695,
Erratum Phys. Rev. Lett. **75** (1995), 3375,
M. Joyce, T. Prokopec, N. Turok, Phys. Rev. **D53** (1996), 2958
- [101] J. M. Moreno et al, Nucl. Phys. **B526** (1998), 489
- [102] P. John, Phys. Lett. **B452** (1999), 221
- [103] D. Jasnow, Rep. Prog. Phys. **47** (1984), 1059